

**NOTITIES BETREFFENDE DE SYNODE TE EMDEN,
1571 EN HAAR ARTIKELN**

Door

PROF. J. HOVIUS

In opdracht van de Theologische Hogeschool van de Christelijke Gereformeerde
Kerken in Nederland

Uitgegeven door J. H. Kok B.V. Kampen 1972

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

Notities betreffende de Synode te Emden, 1571 en haar artikelen*

1. Toen de Nederlandse kerken van calvinistische signatuur, na jarenlange en moeizame voorbereidingen, waarbij vooral Philips Marnix van St. Aldegonde en Caspar van der Heyden stimulerend en leidinggevend optraden, in 1571 te Eindhoven op de grondslag van eenheid in geloofsovertuiging, zoals zij die vonden in de door Guido de Brès opgestelde belijdenis, een verband van kerken constitueerden, geschiedde dit onder de meest ongunstige omstandigheden 1. Dit laatste behoeft niet breedvoerig aangetoond te worden: wij allen weten dat in deze eerste jaren van onze vrijheidsstrijd Alva met ongekende wreedheid woedde tegen de, volgens Philips II, oproerige en ketterse en daarom des doods schuldige Nederlanders. Duizenden werden gevangen genomen, gefolterd en verbannen of op de gruwelijkste wijze vermoord, terwijl hun goederen verbeurd werden verklaard. Tienduizenden en nog eens tienduizenden vluchtten naar het buitenland veelal met achterlating van al hun bezittingen. Handel en nijverheid lagen verlamd mede door de belastingmaatregelen van de

* Afscheidscollege gegeven aan de Theologische Hogeschool van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland te Apeldoorn op 13 jan. 1972.

1. Voor de literatuur betreffende de synode te Emden verwijzen wij naar De Synode van Emden Oktober 1571. Een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking, onder redactie van Dr. D. Nauta, Dr. J. P. van Dooren, Dr. Otto J. de Jong. Kampen 1971. De volgende belangrijke studies zijn hierin opgenomen: Dr. D. Nauta, Emden toevluchtsoord van ballingen; Dr. J. J. Woltjer, De politieke betekenis van de Emdense synode; Dr. W. van 't Spijker, Stromingen onder de reformatorischgezinden te Emden; Dr. J. P. van Dooren, Voorbereiding en deelnemers; Dr. J. Plomp, De kerkorde van Emden; Dr. F. It. J. Knetsch, Het getuigenis van Emden in de situatie van heden. Daarna volgt een uitgebreide Bibliografie, blz. 137-140.

Aan deze lijst kan het later verschenen geschrift van J. Kamphuis, Zo vonden wij elkaar, Groningen (1971) nog toegevoegd worden, benevens het art. van W. Nijenhuis, De Synode te Emden 1571, in Kerk en Theologie. 23e jg., no 1, jan. 1972, 31z. 34-54. Voor de betekenis van Marnix betreffende de eenheid der Nederlandse kerken zij voorts nog gewezen op J. Hovius, Marnix als kerkelijk leider, in Chr. 7eref. Schoolblad, 4e jg., no. 2, April 1940, blz. 14-22.

Blz. 4

Spaanse landvoogd. De schepen verdwenen uit onze havens. Landerijen werden verwoest en de bewoners van eertijds welvarende dorpen bleven beroofd en berooid achter in voortdurende vrees voor de toekomst 2. Bovendien verwoestte de Allerheiligenvloed in 1570 grote delen van ons land. Had Vlaanderen reeds veel te lijden, Zeeland misschien nog meer. De Hollanden werden niet gespaard — ook daar richtte de waterwolf onherstelbare schade aan. Het meest echter werden Friesland, Groningen en Oost-Friesland tot aan Denemarken toe getroffen: tienduizenden kwamen er in de golven of tengevolge van de schrikkelijkste ontberingen om 3. En bij al deze nameloze ellende kwam in 1571 nog een pestepidemie die talloze slachtoffers maakte 4, en om de maat vol te maken, bracht in datzelfde jaar, vooral tengevolge van de overstromingen met het zeewater, een zeer slechte oogst talloze burgers en boeren aan de rand der wanhoop. En uitzicht op verlossing? Zij was er niet: men staarde in een troosteloze toekomst.

In deze donkerste periode van onze geschiedenis met een voor ons onvoorstelbare

nood kwamen de afgevaardigden van Nederlandse vluchtelingengemeenten in het buitenland en van enkele nog min of meer intact gebleven gemeenten in het vaderland bijeen om zich als kerken van eenzelfde geloofsovertuiging organisatorisch aaneen te sluiten — het was een daad van moed en vertrouwen, van gelóófsmoed en gelóófsvertrouwen, waarvoor wij de diepste eerbied koesteren 5. Wij kunnen óók zeggen dat

2. A. Ch. J. van Maasdijk, *De oorzaken van den ondergang der Hervorming in België*, Utrecht 1865, blz. 82v. Op blz. 149 verklaart de schrijver: Op drie-honderdduizend wordt het getal Belgen geschat die hun land verlieten om elders vrijheid van godsdienst te erlangen. A. L. E. Verheyden zegt daarentegen in zijn *De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*. Uitgegeven door de Synode van de Protestantse Kerken, Brussel 1949, blz. 123: Omtrent de omvang van de emigratie dient nog heel wat opgehelderd. Het aantal van 100.000 emigranten kan overdreven zijn.

De vraag kan hier mi. worden gesteld of Van Maasdijk en Verheyden dezelfde groeperingen in dezelfde perioden op het oog hebben — een en ander blijft onduidelijk. Verder zie men o.m. de zeer uitgebreide en waardevolle werken van H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming te Brugge 1, 11*, Rotterdam 1856, en *De Kerkhervorming in Vlaanderen 1, 5*, Arnhem 1868, alsmede het werk van W. te Water, *Historie der Hervormde Kerke te Gent, van haren aenvang tot derzelver einde; Mitgaders een kort Verhael der Gereformeerde Doorluchtige Sehoole te Gent, Te Utrecht 1756*.

3. *De Allerheiligenvloed van 1570*, onder redactie van Dr. K. de Vries en Dr. I. P. Winsemius, Leeuwarden 1970. In dit met kaarten en platen versierde werk staan enkele studies die op nauwkeurig bronnenonderzoek berusten. In de Inleiding merkt Winsemius op dat de ramp van 1570 bij de Allerheiligenvloed vergeleken slechts een beperkt karakter droeg. Alleen in Hoöand (beide provincies) stond vijf zesde deel onder water, zoals Alva aan Philips schreef.

4. A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk 1*, Breda 1819, blz. 227.

5. Zelfs de Duitse dichter, filosoof en historicus uit de tijd der Verlichting (Johann Christoph Friedrich (von) Schöler, de apostel der vrijheid", getuigde: denn göttlih musz eine Lehre sein, ar die so freudig gestorben werden kann, *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande*, in Schillers Werke, herausgeg. v. L. Bellermann, 2. A., Achter Bd, Leipzig u. Wien, o. J., S. 42.

Blz. 5

de kerken door middel van haar afgevaardigden in Emden bijeen kwamen om zich wederóm, dus om zich opnieuw, tot een verband van kerken te constitueren. Er was immers reeds een organisatorisch verband gewéést, zij het dan nog op beperkte schaal, namelijk in de zuidelijke gewesten. Reeds in 1561 schijnt er een synode gehouden te zijn alsmede in 1562 of daaromtrent een in Antwerpen 6. Van deze synodale vergaderingen weten wij evenwel verder niets af. Anders staat het met een tiental synoden van 1563 tot 1566 gehouden. Hiervan zijn de acta bewaard gebleven 7. Er bestond dus in de gewesten die het tegenwoordige België vormen in de zestiger jaren van de 16e eeuw reeds een verband van kerken met allerlei regelingen voor het kerkelijke leven. Doch dit eerste verband van kerken was door de hevige vervolgingen waardoor de gemeenten uit elkander geslagen en verwoest waren, weer zo goed als geheel te niet gegaan — wat er nog van over was kon niet of nauwelijks functioneren 8. De kerken, in 1571 te Emden vergaderd, organiseerden dus in feite voor de tweede maal een kerkverband, dat ditmaal van blijvende aard is gebleken.

Nu stond de synode van Emden voor de belangrijke vraag hoe de organisatie van het kerkverband zou moeten zijn, volgens welke regels het kerkverband zou moeten functioneren, of, wil men, hoe de kerkelijke orde, m.a.w. de kerkorde, er uit moest zien.

Welnu, met betrekking tot deze voor het leven der kerken zo diepingrijpende vraag, menen wij op een drietal factoren te kunnen wijzen die het werk der synode zeer vergemakkelijkten — het waren gunstige factoren bij alle ongunst der tijden.

6. Zie de voorrede van het Livre synodal contenant les Articles résolus dans les Synodes des Églises wallonnes des Pays-Bas, nabije par la Commission de l'histoire des Eglises wallonnes. Tome premier, 1563-1685, La Haye 1896. In de Kerkerads Protocollen der Hollandsche Gemeente te Londen 1569-1571 (Werken der Marnix Vereeniging, Serie I, Deel I), blz. 268, wordt gesproken van een synode te Antwerpen „omtrent den jaere 1562"; zie ook J. Ü. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Tom. 11, Cantabrigiae 1889, p. 357.

7. Ned. Archief voor kerkelijke geschiedenis, door N. C. Kist en H. J. Royaards, Hoogleraren te Leiden en Utrecht; Negende deel, Leiden 1849, blz. 113-208 De Synoden der Nederlandsche Hervormde Kerken onder het Kruis, gedurende de jaren 1563-1577, gehouden in Brabant, Vlaanderen enz. Uit het nog onuitgegeven H. S. medegedeeld door N. C. Kist. De acta van deze synode zijn ook opgenomen in C. Hooijer, *Oude Kerkenordeningen*, Zalt-Bommel 1865. Voor de synoden in 1563 zie men ook het artikel van G. Moreau, *Les Synodes des églises Wallones des Pays-Bas en 1563*, in *Ned. Archief v. kerkgeschiedenis*, NS. XLVÜ (1965), afl. 1.

8 A. L. E. Verheyden, a.w., blz. 125; H. Q. Janssen, *De kerkherv. te Brugge 1*, blz. 162; Van Maasdijk, a.w., passim.

Blz. 6

2. Als eerste gunstige factor herinneren wij aan het feit dat de kerkelijke regeling in Emden tot stand kwam zonder enige pressie of inmenging van de overheid terwijl zij ook aan de overheid geen enkele invloed in de regering der kerk toekende. Dit moge voor ons iets vanzelfsprekends zijn, het was toen een grote uitzondering op de regel, hoewel niet de enige uitzondering, want ook in Frankrijk hadden de reformatorische kerken een kerkorde aangenomen zonder medewerking of goedkeuring van de overheid en zonder aan de overheid zeggenschap in kerkelijke zaken toe te staan⁹, en dit was eveneens het geval met de gereformeerde en lutherse kerken in de, vlak bij onze tegenwoordige grenzen liggende, hertogelijke landen van Mich, Kleve, Berg en Mark¹⁰. In alle andere landen waar de reformatie wortel schoot en de overheid haar zelf was toegedaan en begunstigde, had deze overheid het gezag over de kerk aan zich getrokken — wij denken hier aan de overige, protestants geworden, territoriën in Duitsland, aan de Scandinavische landen, en aan Engeland en Schotland. Het juk van Rome had men afgeworpen, maar een ander juk, dat van de staat, kwam er voor in de plaats. Dit nu was niet het geval met de kerken der reformatie in Frankrijk, in Jülich, Kleve, Berg en Mark, en ook niet met de Nederlandse gereformeerde kerken. Dit kent in deze gebieden niet

⁹ De Franse gereformeerde kerken kwamen voor het eerst in synode bijeen van 25-29 mei 1559 (Parijs). Deze synode stelde de confessie en de kerkorde vast. Breedvoerig wordt een en ander verhaald door Theodora de Bèze in zijn *Histoire ecclésiastique des Églises Réformées au Royaume de France I*, Lille 1841. De Franse kerkorde op p. 118-121. Verg. Gottlob von Polenz, *Geschichte des franzasischen Calvinismus in seiner Blüthe I*, Gotha 1857, S. 435 ff., en G. de Félice, *Histoire des synodes nationaux des Églises Réformées de France*, Paris 1864, p. 17-59. De bekende strijder voor de vrijheid van de kerk, K. B. Hundeshagen, prijst de Franse kerken zeer: Es ist eine nicht dankbar genug zu preisende Flügung Gottes darin zu erkennen, dass es wenigstens auf einzelnen Gebieten dem Protestantismus verÜehen war, eine seinen Prinzipien wahrhaft entsprechende Kirchenbildung nicht bloss vorübergehend in's Leben zu führen. Unter „den Kirchen unter dem Kreuz" bant sich die ansehnlichste, die französische Hugenottenkirche, in wahrhaft klassischer Regelmässigkeit schon von ihren Anfängen an schrittweise auf von unten noch oben ... Es ist be wonderswerth, die reformirte

Kirche Frankreichs zu begleiten in der Ausbüdung der starken presbyterialen Institutionen ... Die reformirte Kirche Frankreichs ... ist ein leuchtendes Zeugnis der Macht des einfachen Evangeliums auch in seiner Wegführung zu einer gediegenen Kirchenbildung, Beiträge zur Kirchenverfassungsgeschichte und Kirchenpolitik 1, Wiesbaden 1864, S. 59 f.

In 1559 waren de Franse kerken onafhankelijk van de overheid. Later niet meer. In onze eeuw hebben zij zelfs, naar een uitdrukking van dr. A. Kuiper, haar eerstgeboorterecht voor een schotel linzenmoes verkocht en zich omgevormd tot Eredienst-verenigingen volgens de eisen van de Wet van 9 dec. 1905; men zie hiervoor de artikelen van dr. J. J. Esser in: Wat zegt de Schrift? 8e jg., 1907, over Kerk en Staat in Frankrijk, blz. 291-317, 409-417.

10. Joachim Beckmann, Der Kampf der bekennenden Kirche im Rheinland um die Presbyterial-Synodale Kirchenordnung, in Zeitschrift f. evang. Kirchenrecht (Mahrenholz, Smend, Wolff) I. Bd (1951), S. 135f. Verg. ook Albrecht Stenger, Quellen z. westfälischen Kirchengeschichte, Bd I, Dortmund-Mengele 1942, S. 114.

Blz. 7

het geval zijn — de reformatorische kerken hadden immers alle te doen met een vijandige overheid die de rooms-katholieke leer bleef aanhangen en die de reformatorische christenen dikwijls te vuur en te zwaard vervolgte. De kerken der reformatie in deze landen konden daarom bij de organisatie en opbouw van het kerkelijke leven niet op de steun der overheid rekenen, maar bleven zo tevens verschoond van bindende voorschriften van overheidswege inzake de inrichting van het kerkelijke leven. En dit noemen wij een gunstige factor. Of de synode zelf deze vrijheid als een gelukkige omstandigheid heeft ervaren is een vraag die wij thans in het midden zullen laten. Feit is dat zij nu in volle vrijheid en naar eigen overtuiging een kerkelijke regeling kon vaststellen, waarbij zij nog beter het calvinistisch beginsel „geen menselijke heerschappij in de kerk van Christus" tot uitdrukking kon brengen dan Calvijn zelf dit kon doen in de kerk van Genève. Hij moest noodgedwongen nog allerlei concessies aan de overheid doen¹¹. Hiervan was in Emden geen sprake. Terecht merkt dan ook Rudolph Sohm op: Die reine Durchführung der Calvinischen Kirchenverfassungsgedanken ist erst in denjenigen reformatorischen Kirchen gelungen, welche in Widerspruch mit der Staatsgewalt sich zu entwickeln genötigt waren¹².

Dat ten onzent de situatie zich reeds spoedig ten gunste van overheidsgezag over de kerken wijzigde, moge deels uit de toenmalige nog vrij algemeen aangehangen, uit de Middeleeuwen stammende, opvattingen over de verhouding van kerk en staat¹³, deels uit de natuurlijke vrees van elke overheid voor de invloed van een machtig lichaam als de kerk te verklaren zijn¹⁴, feit is dat dit de kerken in ons land duur te staan is ge-

11. Calvijn stond principieel op een ander standpunt dan Luther t.a.v. de verhouding van kerk en staat. Hij wilde de overheid geen gezag in de kerk van Christus toekennen, zie bijv. Institutie IV, 11, 3, 4, en zijn bekende brief van 14 maart 1542 aan Oswald Myconius te Basel, C. R. XXXIX, p. 376 s.

Zie voorts Hans Hauszherr, Der Staat in Calvins Gedankenwelt, Leipzig 1923, vooral S. 37; Hans Baron, Calvins Staatsanschauungen u. das konfess. Zeitalter, München u. Berlin 1924, S. 51ff, en vooral Josef Bohatec, Calvins Lehre von Staat u. Kirche. Breslau 1937, en beknopter kan Cadier, Calvin, Zollikon 1959, S. 124f.

Calvijn kon niet altijd een sterke invloed van de overheid in de kerk tegengaan, H. Bouwman, Gereformeerd Kerkrecht I, Kampen 1928, blz. 250.

12. Rudolph Sohm, Kirchenrecht I, Leipzig 1892, S. 655f.

13. Ernst Bernheim, Mittelalterliche Zeitanschauungen 1, Tübingen 1918. Neudruck Aalen 1964, S. 119; Hans v. Schubert, Der Kampf des geistlichen und weltlichen Rechts, Heidelberg 1927, S. 52; Josef Bohatec, a.a.o., S. 581 ff., Georg Kretschmar in Ecclesia und Res Publica

(Festschrift f. K. D. Schmidt), Göttingen 1961, S. 89-112.

14 Philippus van Limborch, Kort en Beknopt Verhaal wegens den oorsprong en voortgang der geschillen, in de Vereenigde Nederlanden, over de Predestinatie met den aankleve van der zelve. Uit het Latijn vertaalt. Tweede druk. Amsterdam 1715, blz. 47: In 't begin van den oorlog tegen den Koning van Spanje ... en de overigheid ... geen tyd had om met ernst op de kerkelyke zaken te denken, zoo hebben de

Blz. 8

Komen¹⁵. Wij kunnen dit nu verder laten rusten, omdat wij alleen de aandacht er op wilden vestigen dat de eerste kerkorde van de Nederlandse gereformeerde kerken, zoals gewoonlijk de artikelen van Emden genoemd worden¹⁶, tot stand kwam zonder inmenging van de overheid, en ook geen bepalingen bevat die aan de overheid enig recht verlenen in de kerk, die alleen aan Christus toebehoort. En dat kan naar onze mening zonder enige twijfel als een gelukkige omstandigheid worden aangemerkt.

Kerkendienaren op hun eigen houtje eenige Synoden beroepen, en in dezelve Kerkelyke wetten naar hun eigen goetdenken gesmeet; van welke de Overigheid, toen ze de Burgerlyke regering nu in een beteren staat gebragt hebben ook over de Kerkelyke begost te raadplegen, geoordeelt dat eenige hare magt niet weinig benadeelden ...

R. Donteclock, Overlegginghe Vande Oorsaecken der schadelicker Twist in de Kercken van Hollant ende West-vrieslant opgeresen. Ende eerst van de Kerckelicke Ordinantie ofte Regieringhe int ghemeyn. Tot Delf. Anno 1612, verhaalt eveneens dat de overheid het in de eerste jaren van de vrijheidsstrijd te druk had om zich met de kerkelijke zaken te bemoeien, blz. 2. H. J. Royaards, De Staats-Kerk van Willem I, Prins van Oranje, in 1583 in Ned. Arch. voor Kerkelijke Gesch. 111, Leiden 1843, blz. 311 v.: Te gelijk ontwikkelde zich een ander beginsel, vooral bij den Staat. Deze ... begon den strijd met het kerkelijk Hervormde beginsel, overtuigd dat ... de Staat de belangen der gevestigde kerk had te regelen. Zie ook J. A. Cramer, De theologische Faculteit te Utrecht ten tijde v. Voetius, Utrecht (1932), blz. 34.

15. Dat de kerken in ons land tijdens de Republiek weinig of geen vrijheid genoten is overbekend. Christophorus Eubulus (schuilnaam van J. Koelman) klaagt in zijn De Pointen Van Nodige Reformatie .. Tot Vlissingen 1678, blz. 2: 1. Daar worden geen Generaale oft Nationale Synoden gehouden / hoewel 't laatste Nationale dezelve alle dry jaaren ten minsten nodig geacht heeft / de zaak zelfs zulks leert de Hooge Overheden verhinderen zulks / en de Kerckelijke wachten' er te vergeefs op / zo dat onse Voetius daar van zegt; het beroepen van een Nationaal Synode is by ons byna, gelijk den Elias der Jooden den welken zy in twyffelachtige ende donkere zaaken te vergeefs verwachten met dat gemeene spreekwoordt, *Elias zal komen*. 2. In Zeelandt is by na in Veertig Jaaren geen Provintiaal Synode gehouden / als of het geen instelling van de Heere was, Synoden te hebben / ten goede van de Kerk. 3. De Synoden worden niet gehouden / als vrye gerichtten onder Christus den eenigen Heer der Kerke / maar als gesubordineert in al haar verhandelingen over Kerkelijke zaaken / onder de macht der Overheden.

Koelman geeft van dit laatste dan allerlei voorbeelden.

Bernardus de Moor, Commentarius perpetuus in Joh. Marckii Compendium theologiae christianae VI, Lugd.-Bat 1771, p. 433 s. vermeldt verschillende gevallen van het ingrijpen van de overheid in tuchtzaken van de kerk.

In het zeer rechtzinnige Zeeland was de macht van de overheid in de kerk misschien wel het sterkst, zie bijv. J. W. te Water, Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw, Te Middelburg, 1766, blz. 444-480.

Trouwens, de Staten-Generaal zeiden zelf in de Aenschryvinge van de Hoogm. Mog. Heeren Staten Generale aen de Koningen, Princen, Graven, Steden en Magistraten, etc. 27 Meert 1620: Dewyle, alsoo de Kercke, soo langh als wy hier leven, naeuwelijcks van de Republijcke gescheyden kan worden N. Wiltens, Kerkelijck Plakaatboek 's-Gravenhage 1722, blz. 176. Deze brief staat ook in de uitgave van de Acta van de Dordtse synode 1618/19.

16. J. Plomp, a.w., in De synode van Einden 1571-1971, Kampen 1971, blz. 88.

Als tweede gunstige factor noemen wij het feit dat de kerken, die te Emden in synode bijeen waren, reeds een principiële beslissing van het hoogste belang ten aanzien van de van de kerkregering hadden genomen. Dit was geschied door de aanvaarding van de door Guido de Brès opgestelde Confessie als grondslag van kerkelijke eenheid. Dit betekende dat er geen discussie meer gevoerd behoefde te worden, of zelfs maar gehouden kon worden over de principia der kerkregering. Zuiver in abstracto gedacht had men de keuze tussen drie vormen van kerkregering, namelijk

a. de episcopaal-hiërarchische kerkregering, zoals die in de Rooms-Katholieke kerk en in de Engelse staatskerk gevonden wordt, en in andere vorm, toch ook bij de Lutherse kerken aanwezig was,

b. de presbyteriaal-synodale kerkregering zoals de reformatorische kerken in Frankrijk te zien gaven, en

c. de independentistische kerkinrichting, zoals deze bij sommige reformatorische kerken in Engeland was ingevoerd, welke stelsels tot op zekere hoogte te vergelijken zijn met de door Aristoteles getekende staatsvormen 17. Men behoefde echter in Emden niet te kiezen — men had reeds de keuze bepaald. Door de aanvaarding van de Nederlandse Geloofsbelijdenis had men de hiërarchie en het independentisme afgewezen en de presbyteriale kerkregering als Schriftuurlijk erkend en aangenomen. Het is duidelijk dat dit het werk van de synode in aanzienlijke mate vergemakkelijkte. Grondslag en bestek voor een regeling van het kerkelijke leven vond zij in de confessie 18. De taak van de synode van Emden was dus niet het zoeken van een principiële grondslag voor de kerkregering doch te arbeiden aan een praktische uitwerking van wat met betrekking tot de inrichting van het kerkelijke leven in de confessie te vinden was.

En tenslotte kan gewezen worden op de gelukkige omstandigheid dat de Nederlandse kerken reeds een voorbeeld van een presbyteriale kerkorganisatie voor zich hadden in de Franse gereformeerde kerken die een twaalftal jaren eerder, namelijk in 1559, tot zulk een organisatie waren gekomen en deze in de beroemde *Discipline Ecclésiastique* van dat jaar

17. Aristoteles noemt in zijn *Politica Lib. III, cap. V*, ten aanzien van de staatsvorm drie goedleggende mogelijkheden, nl. de monarchie, de aristocratie en de burgerstaat (*politeia*). Ontaarding is resp. de tirannie, de oligarchie en de democratie, verg. W. Windelband, *Lehrbuch der Gesch. d. Philosophie*, 6. A., Tübingen 1912, S. 126; F. Sassen, *Gesch. van de wijsbeg. der Grieken en Romeinen*, 2e dr., (Nijmegen) 1932, blz. 100v.; F. Pfister, *Einführung in die Phil. des Altertums*, Würzburg (1948), S. 64f. Er is een zekere parallel te trekken tussen deze Aristotetische staatsvormen en de papale presbyteriale en independentistische stelsels van kerkregering, verg. Bo Reicke in *Theol. Zeitschr.*, 10. Jahrg. 1954, S. 96 Anm. 4.

18. J. Hovius, *Het verband tussen onze Belijdenis en onze Kerkorde*, Sneek (1962).

Op de overeenkomst tussen onze volksaad en de gereformeerde kerkregering wees indertijd 11. 11. Kuyper in *Calvijn en Nederland (Christendom en Maatschappij)*, onder red. van Dr. H. Visscher en Mr. P. A. Diepenhorst Serie 2 Nummer 7), Utrecht 1909, blz. 18.

10

uit uitdrukking hadden gebracht, welke kerkorde sindsdien nog was bevestigd, verbeterd en aangevuld. Reeds het aanvankelijke maar praktisch weer verdwenen verband van kerken in de zuidelijke gewesten had van deze Franse kerkorde gebruik gemaakt, hetgeen met het oog op de nauwe relaties tussen deze kerken en die in Frankrijk ons niet behoefde te verwonderen.

Welnu, ook de synode van Emden heeft van de arbeid der Franse kerken profijt

getrokken 19, zoals op haar beurt de kerken in Frankrijk een leermodel hadden gevonden in de kerkorde van Genève.

3. Uit het voorgaande moge nu duidelijk zijn dat de Emdener synode in volle geestelijke vrijheid, in overeenstemming met de confessionele beginselen en met de Franse kerkorde als model voor ogen, haar artikelen tot regeling van het kerkelijke leven, nu verder, zoals meestentijds gebruikelijk is, kerkorde genoemd, kon vaststellen.

Zij heeft dat op een bijzondere wijze gedaan. Weliswaar weten wij van de gang van zaken op de synode niets. Het is voor het nageslacht verborgen gebleven of er langdurige en uitgebreide, en misschien wel verhitte discussies zijn gevoerd — vermoedens op dit punt zijn nog geen bewijzen. Maar één ding weten wij zeker omdat de synode zelf ons daarvan mededeling heeft gedaan, en dat is dat de kerkorde „met gemeen akkoord- is aanvaard, zoals artikel 53 zegt 20. Wie daaruit zou concluderen dat de synode met algemene stemmen zonder meer de kerkorde heeft vastgesteld, maakt een gevolgtrekking die een onjuiste indruk kan vestigen. Dit is,

19. D. Nauta, *Opera minora*, Kampen 1961, blz. 55 v. In een brief aan de Generale Staten van de gelinieerde Provinciën maakt ook Theodorus Beza melding van de „rechte forme der Kerckelijcke Politie ... die ghy (zegt Beza) ghemeyn hebt met de Fransoysche Kercken", Voorrede aen de Generale Staten in Predikatiën, Over de Historie der heerlijcker Verrijsenisse onses Heeren Jesu Christi. Ghepredickt ende beschreven door Theodorum Bezam. Wt de Fransoysche in Nederlandtsche sprake ghetrouwelijck overgheset door Vincentium Meusevoet, Dienaer des Goddelijcken Woordts tot Schagen, Ghdruckt t'Haerlem Anno 1599. Van deze Nederlandse vertaling van de door Beza aan de Staten-Generaal opgedragen preken over de opstanding van Christus wordt noch door C. van Proosdij, Theodorus Beza, Leiden 1895. noch door C. Veltenaar, *Bern Herdacht*, Maassluis 1905, melding gemaakt. Van Proosdij heeft slechts een exemplaar van de in het Frans geschreven preken, uit de U.B. te Leiden, onder ogen gehad, a.w., blz. 72. Zie verder het belangrijke artikel van T. D. Smid in *Ned. Arch. v. K. G., N. S. DI XLVI* (1964/1965), blz. 169-193, vooral blz. 185v.

20. De kerkorde van Emden en de andere kerkorden worden geciteerd, tenzij anders vermeld, naar het *Kerkelijk Handboekje*, Opnieuw uitgegeven op last van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland door Ds. G. H. Kersten, Rotterdam 1937 (ongewijzigde) 2e dr., Utrecht 1961. Dit geschiedt voornamelijk terwille van de aangepaste spelling, maar ook vanwege het feit dat deze uitgave een aanvulling betekent van vroegere uitgaven van de *Acta der oude synoden*. Ds. G. H. Kersten ontdekte nl. in het classicaal archief van Den Briel een tot dusver onbekend handschrift met authentieke kopieën van de verschillende kerkorden. Daardoor was hij in staat de arbeid van Rutgers e.a. aan te vullen.

11

naar wij menen, duidelijk aan te tonen aan de hand van de oorspronkelijke tekst, die in het Latijn is gesteld. In de authentieke tekst, zoals deze door F. L. Rutgers is uitgegeven 21, wordt niet gesproken van een *consensus omnium*. Ware dat het geval dan zou men eenvoudig kunnen spreken van een aanneming van de artikelen met algemene stemmen zonder meer. Maar in de Latijnse tekst wordt gezegd dat de artikelen *mutuo consensu* vastgesteld zijn, dat wil zeggen met wederzijdse toestemming, en dat wijst in een andere richting.

Want oppervlakkig gezien is dat wel precies hetzelfde als met algemene stemmen, maar toch liggen de zaken hier iets anders. De uitdrukking *mutuo consensu* wijst o.i. op de gewoonte die oudtijds door de kerken in ons vaderland wel werd gevolgd, om namelijk tweemaal te stemmen, de eerste maal om het gevoel van de meerderheid te leren kennen, de tweede maal om dit gevoel van de meerderheid met de bewilliging

van allen, met aller toestemming dus, tot besluit te verheffen. De eerste stemming was derhalve een opiniepeiling, de tweede stemming was het nemen van een besluit 22. Wij mogen met zekerheid aannemen dat de synode bij het vaststellen van haar bepalingen zó heeft gehandeld. Zij zelf schrijft immers voor als zij aangeeft welke taak de praeses van een synodale vergadering heeft, dat deze de keurstemmen verzamelen moet „met verklaringe welke het gevoelen zy van den meesten en van den besten deele; het zelve zal de Schrijver schriftelijk vervatten, en vervat hebbende klaarlijk lezen, opdat het met gemeene bewilliging bestendigt worde" 23. In de Latijnse tekst lezen wij dan: *ut omnium calculis probetur*, en dat wijst op eenstemmigheid, of wil men, dat spreekt van vaststelling met algemene stemmen, of beter nog, met bewilliging van allen. Wij moeten het ons dus zó voorstellen: op de synode van Emden is wellicht over allerlei zaken uitvoerig gedebatteerd, waarbij het volstrekt niet uitgesloten geacht moet worden, dat de meningen somtijds scherp tegenover elkander stonden. Maar werd nu een wat wij zouden noemen opiniepeiling gehouden, een eerste stemming, dan werd daarna het gevoelen van de meerderheid met wederzijdse toestemming, *mutuo consensu*, tot besluit der synode verheven. De minderheid conformeerde zich aan de meerderheid en bracht op deze manier de eenheid der kerk tot uitdrukking.

Wij vinden hier dus eigenlijk hetzelfde beginsel dat de Dordrechtse

21. F. L. Rutgers, *Acta v. d. Ned. Synoden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1889 (Werken d. Marnix-Vereeniging, Serie I, Dl 4), blz. 87.

22. Verklaring v. d. Kerkenordering v. d. Nat. Syn. van 1618-1619. Collegevoordrachten van Prof. Dr. F. L. Rutgers, bew. en uitgeg. door Dr. J. de Jong, Deel IV, Rotterdam 1918, blz. 179 v.

23. F. L. Rutgers, *Acta*, blz. 111. In het Kerkelijk Handboekje, blz. 55 lezen wij: Hij zal de stemmen verzamelen, en verklaren welke het meeste en gezondste deel der stemmen zij. Hetzelve zal de schrijver afschrijven, en geschreven hebbende zal hij het verstandelijk lezen, opdat het met hun aller bewilliging aangenomen worde.

12

synode van 1578 uitsprak: In alle zaken (die altijd uitgenomen, van dewelke wij een gedrukt Woord Gods hebben), als de stemmen naarstiglijk zullen gewogen zijn, zal men blijven bij het advies der meeste stemmen om daarnaar te besluiten, hetwelk besluit een iegelijk schuldig zal zijn na te komen 24, welk beginsel de Middelburgse synode van 1581 aldus formuleerde: En hetgeen, dat bij de meeste stemmen goedgevonden is, zat voor bondig en vast gehouden worden, tenzij dat het bewezen worde, te strijden tegen het Woord Gods, of tegen de artikelen in onze Generale Synode besloten, zolang dezelve door geen andere Generale Synode veranderd zijn. 25 Het is o.i. te betreuren dat de gewoonte van het houden van twee stemmingen, zoals Emden deze invoerde, niet gehandhaafd is gebleven.

4. De aanvang van de Emdener kerkorde is fundamenteel, dat wil zeggen, legt meteen het fundament voor de gereformeerde kerkregering. Het eerste artikel zegt: ***Geen kerk zal over een andere kerk, geen dienaar des Woords, geen ouderling, noch diaken, zal de een over de ander heerschappij voeren, maar een iegelijk zal zich voor alle suspiciën, en aanlokking om te heerschappen wachten.***

Deze bepaling die de hoeksteen van het gereformeerde kerkrecht genoemd kan worden, is duidelijk uit de Heilige Schrift af te lezen. Deze laat ons telkens plaatselijke kerken zien, plaatselijk georganiseerd met plaatselijke ambtsdragers. Het

is zoals H. Bavinck zegt: Deze ekklesië bestond eerst alleen te Jeruzalem. Maar spoedig kwamen er ook gelovigen te Samaria, te Antiochië en op vele andere plaatsen onder Joden en Heidenen en ook hun vergaderingen werden met de naam ekklesië aangeduid; ook zij waren daar ter plaatse het volk, de gemeente Gods ... In Hd. 5 : 11, 11 : 26, 1 Cor. 11 : 18, 14 : 19, 28, 35 slaat het woord ekklesië duidelijk op de vergadering of samenkomst der gemeente; maar elders komt het meermalen voor van de gemeente zelve, ook al is zij niet vergaderd, en kan er dus van ekklesië in plurali gesproken worden, Rom. 16 : 14, 1 Cor. 16 : 1, Gal. 1 : 2, 1 Thess. 2 : 14 enz. Hier ware meer te noemen, maar

24. Kerkelijk Handboekje, blz. 94v.

25. Kerkelijk Handboekje, blz. 127. De Nat. synode van 1586 handhaafde deze bepaling als art. 29 in haar kerkorde, en de Nat. synode van 1618/19 maakte er art. 31 van en zo is het tot nu toe bij ons gebleven. De herziene Kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland, vastgesteld door de generale synode van Assen (1957) met de door volgende synoden daarin aangebrachte wijzigingen en aangevuld met een aantal annexe bepalingen uitgegeven op last van de generale synode van Sneek (1969) van deze Kerken, Kampen 1971, zegt in art. 31,1: De besluiten van de vergaderingen zullen steeds na gemeenschappelijk overleg en zoveel mogelijk met eenparige stemmen worden genomen. Blijkt eenparigheid niet bereikbaar, dan zal de minderheid zich voegen naar het gevoelen van de meerderheid. De besluiten van de vergaderingen dragen een bindend karakter.

26. H. Bavinck, Gereformeerde Dogmatiek3, W, Kampen 1918, blz. 300.

13

genoeg, de Schrift tekent ons plaatselijke gemeenten of kerken als openbaringen van het éne lichaam van Christus, of, zoals H. N. Ridderbos zegt: als openbaringen en representaties van het volk Gods in het algemeen²⁷. En deze plaatselijke kerken staan als gelijkwaardige grootheden naast elkander. Zij hebben dezelfde voorrechten en dezelfde plichten. Zij zijn niet aan elkander gesubordineerd maar bezitten zelfstandigheid, zoals o.a. P. A. E. Sillevius Smitt²⁸, D. Jacobs²⁹ en S. Greijdanus³⁰ duidelijk aangetoond hebben.

Deze gelijkheid geldt ook ten aanzien van de ambtsdragers. In Matthéüs 22 : 8 zegt Christus: *Eén is uw Meester en gij zijt allen broeders*, en in vers 10: *Laat u ook geen leidslieden noemen, want Één is uw leidman*, en in zijn derde brief uit Johannes in vers 9 de klacht, *dat Dióthrephes de eerste wil zijn*, de eerste rang wil bekleden.

Dit Schriftuurlijke beginsel nu wordt in artikel 1 van de Emdener kerkorde beleden. Het was in de loop der eeuwen geheel teloor gegaan. Noch van de zelfstandigheid der plaatselijke kerk noch van de gelijkheid der ambtsdragers was iets overgebleven. Wij zullen de historische ontwikkeling van dit proces niet nagaan — wij weten allen dat de kerk die in Rome was gevestigd met haar opziener, of wil men, bisschop, langzamerhand de macht wist te verkrijgen over alle andere kerken in de wereld en over alle ambtsdragers. Alle kerken waren aan die van de stad Rome ondergeschikt en alle ambtsdragers waren in hiërarchische volgorde aan Rome's bisschop onderworpen. De Reformatie van de 16e eeuw brak met deze on-Schriftuurlijke ontwikkeling; zij ontdekte de zelfstandigheid der plaatselijke kerk als een Bijbels gegeven, en zij ontdekte eveneens die andere, met de eerste nauw in verband staande, Schriftuurlijke notie van de gelijkheid der dienaren van de kerk. Dit is zelfs het beslissende punt in heel de Reformatie geweest, zoals F. L. Rutgers duidelijk heeft aangetoond. Hij noemt dit punt het hoofdpunt in de gehele strijd der Reformatie. Vanwege de belangrijkheid voor de verhouding van de kerken der Reformatie en de Rooms-Katholieke kerk moge hier een gedeelte volgen van wat Rutgers betoogt. „Indien moest erkend”, aldus

Rutgers, „dat de eene kerk heerschappij kan hebben over de andere kerk, dan had daardoor Rome het pleit voor een goed deel reeds gewonnen. Aanstonds was er dan, historisch en om andere redenen, veel voor de hiërarchie van Rome te zeggen; in allen 27. H. N. Ridderbos, Paulus, Kampen 1966, blz. 368.

28. P. A. E. Sillevius Smitt, De organisatie van de Chr. Kerk i. d. Apostolischen tijd, Rotterdam 1910, blz. 111 v.v.

29. D. Jacobs, De verhouding tusschen de Plaatselijke en de Algemeene Kerk i. d. eerste drie eeuwen, Leiden 1927, blz. 59 v., 80, 113 v.v.

30. S. Greijdanus, Schriftbeginselen van kerkrecht, Enschede z.j., blz. 11; verg. H. Bouwman, a.w., blz. 491.

14

gevalle kon men daartegen dan niet principieel opkomen. Indien suprematie van de eene kerk over de andere kerk en van den eenen bisschop over den anderen bisschop (in het Roomsche stelsel is de kerk in den bisschop gerepresenteerd), mocht en moest worden aangenomen, dan was daardoor eigenlijk de Reformatie van de 16de eeuw veroordeeld. Dit blijkt wel het duidelijkst uit de polemiek van de eerste helft der 16e eeuw en uit de godsdienstgesprekken, gehouden tusschen Hervormingsgezinden en Roomschegezinden, met name in Zürich, waar Zwingli woordvoerder der Gereformeerden was. Wanneer in zulke polemiek de Roomschen het materieel niet goed konden uithouden, niet konden aantonen, dat zij op grond der Schrift met hunne leer gelijk hadden, het niet konden waar maken, dat de leer der kerk ook de leer der Schrift was, dan verschansten zij zich achter de autoriteit der kerk, waartegen een particulier niet mocht opkomen, ook niet eene particuliere kerk. Al erkenden zij, wat zij wel deden, dat Reformatie noodig was, dan mocht h.i. toch nooit een particuliere of plaatselijke kerk die Reformatie tot stand brengen, want dit waren geen zelfstandige lichamen. De reformatie moest dan uitgaan van hem, die zeggenschap had, van den bisschop, in onderworpenheid aan den hoofdbisschop in de moederkerk van Rome"

31. Rutgers wijst verder op dit beginsel van de zelfstandigheid der plaatselijke kerk als leer der Gereformeerden, en zegt dan: „Met de erkenning van dit beginsel valt of staat de geheele Reformatie. Het recht, de roeping en de vrijheid tot reformatie grondde zich juist daarop, dat er geen suprematie zijn mocht van de eene kerk over de andere en van den eenen bisschop over den anderen bisschop. Daarom is in de polemiek van dien tijd dit punt zoo volledig uit Gods Woord ontwikkeld en aangetoond. In de Geref. Dogmatiek is dit principieel opgesteld" 32.

31. Verklaring van de Kerkenordering (ed. de Jong), blz. 154v. P. Hinschius zegt: Der Papst ist Bischof von Rom, ja gerade wegens dieser Stellung Papst, Das Kirchenrecht. Berlin 1869, S. 112; zie ook de bijdrage van Thomas Bonhoeffer, Die Vorgeschichte des Begriffs Institut, Institution und Anstalt und ihre Rezeption ins kirchliche Rechtsdenken, in Antwort aus der Geschichte. Walter Dress zum 65. Geburtstag, Berlin (1969), S. 192. Friedrich Heiler tekent breedvoerig hoe de kerk van Rome met haar opziener (bisschop) langzamerhand alle macht aan zich trok, Altkirchliche Autonomie und Päpstlicher Zentralismus, München 1941. Is. da Costa haalt in een kort artikel: Een Paus over het Pausdom, enkele merkwaardige uitspraken aan van Gregorius I, die van 590 tot 604 paus was. Eén van deze uitspraken luidt: „Indien één de algemeene Bisschop genaamd wordt, zoo valt dan ook de gantsche kerk, als die ééne valt. Verre zij deze dwaasheid, verre zij zulk eene ijdelheid van mijne ooren". Opstellen van godgeleerden en geschiedkundigen inhoud, door Mr. Is. Da Costa, uitgegeven door Mr. H. J. Koenen, Eerste deel, Amsterdam z.j., blz. 270.

32 Verklaring van de Kerkenordering (ed. de Jong), blz. 155v. Verg. voor de verandering in denkwijze bij Rooms-katholieke theologen het artikel van Hervé-Marie Legrand, De theologische inzet bij de herwaardering van de plaatselijke kerken, in Concilium, 8e jg., no. 1,

1972, blz. 47-58.

15

Vanwege de belangrijkheid van dit beginsel behoeft het dan ook niet te verwonderen, dat de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk en de gelijkheid der ambtsdragers uitdrukkelijk in confessies en kerkorden van calvinistische signatuur wordt beleden 33. De Franse kerken belijden in haar confessie van 1559 in art. 30: *Nous croyons tous vrais pasteurs, en quelque lieu qu'ilz soyent, avoir mesme autorité et esgale puissance soubz un seul chef, seul souverain et seul universel Evesque Iesus Christ. Et pour ceste cause, que nulle Eglise ne dolt pretendre aucune domination ou seigneurie sur l'autre*". Geheel in overeenstemming hiermee hebben de Franse kerken als artikel 1 in haar, eveneens in 1559 opgestelde, kerkorde uitgesproken, dat geen kerk enige meesterschap of heerschappij over een andere mag voeren. Ook in de oudste teksten van de Nederlandse geloofsbelijdenis wordt uitdrukkelijk de heerschappij van de ene kerk over de andere verworpen.

Het desbetreffende gedeelte uit artikel 31 van onze confessie luidde oorspronkelijk: *ende so veel als den Dienaers des woorts aengaet, hebben een gelijcke macht ende autoriteyt, dewijle sy alle gader Dienaers Iesu Christi, des eenighen Almachtighen Bisschops, ende des eenighen Hoofds der Kercken zijn; ende daerom en heeft gheen Kercke eenige macht noch heerschappie ouer de andere, om daer ouer te heerschen*.

Bij het overzien door de synoden en door herdrukken zijn in 1583, 1611 en 1619 de woorden: ***ende daerom en heeft gheen Kercke eenige macht noch heerschappie over de andere, om daer over te heerschen***, weggevallen 35. Deze weglating, die ietwat raadselachtig aan doet, betekende

33. A. D. R. Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis IV*, Franeker z.j., blz. 44 zegt: Als een vast refrein klinkt dit thema in alle confessies en kerkorden voortdurend door.

Bij de Lutherse was de situatie geheel anders. De Lutherse kerken werden staatskerken en aanvaardden daarmee de hiërarchie, verg. Adalbert Erler, *Kirchenrecht 3.A.*, München u. Berlin 1965, S. 37; Heinrich Bornkamm, *Das Jahrhundert der Reformation*, Göttingen (1961), *Bindung und Freiheit in der Ordnung der Kirche*, S. 185-202, en andere werken over het Lutherse kerkrecht. Een eigenaardige gedachte vinden wij bij Matthias Klombner, een ijveraar voor de reformatie in Slovenië, een gebied dat thans tot de federale Joegoslavische republiek behoort. Hij wilde „eine einheitliche Kirchenordnung für die gesamte evangelische Welt mit einem „obristen pischof“, also einer Art Papst, an der Spitze“, Fr. Kidrie, *Die Protestantische Kirchenordnung der Slovenen im XVI. Jahrhundert*, Heidelberg 1919, S. 32.

34. E. F. Karl Müller, *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, Leipzig 1903, S. 229. In Ned. vertaling: Wij geloven dat alle ware leraars, waar zij zich mogen bevinden, hetzelfde gezag en gelijke macht hebben, onder een enig Hoofd, een enig Opperheer, en een enige algemene bisschop Jezus Christus; en daarom mag geen enkele kerk beweren enige heerschappij of enig gezag over de andere te hebben.

35. F. J. Los, *Tekst en toelichting van de Geloofsbelijdenis der Ned. Herv. Kerk*, Utrecht 1929, blz. 259v. Dr. F. J. Los noemt deze weglating een ernstige fout. Ook J. I. Doedes keurt de weglating niet goed. Hij zegt: Ofschoon zij niet onmisbaar zijn, is de weglating toch niet goed te keuren, daar het beginsel van de meest volkomen gelijkheid aller Kerken, dat is, aller gemeenten, kleine en groote, geringe en aanzienlijke, dorps- en stadsgemeenten, gemeenten in kleinere steden of op het platte land en

16.

geenszins dat men het beginsel van de zelfstandigheid der plaatselijke kerk prijs gaf, al moet hier onmiddellijk aan worden toegevoegd dat er later praktijken waren die hiermede niet overeenstemden, maar dit valt nu verder buiten ons bestek.

Zien wij nu terug op de synode van Emden dan kunnen wij zeggen dat zij in het eerste artikel van haar kerkorde een duidelijk Schriftuurlijk beginsel en in verband daarmee het recht der Reformatie gehandhaafd heeft. Jacobus Trigland kon terecht getuigen: Dat (eerste artikel namelijk, H.) heeft die Synodus alsoo ghestelt / om dat sy wel geobserveert hadde / dat uyt die heerschinghe der Bisschoppen over Bisschoppen / ofte Herderen over Herderen / ghesproten was de grouwelijcke opperhoofdicheydt des Roomschen Paus: hebbende alsoo willen thoonen hoe afkeerich onse kercken daer van zijn / ende hoe sorchvuldelyck de selve soecken te mijden alle de minste beginselen die daer toe eenighe aenleydinghe souden mogen geven 36.

En de grootmeester van ons kerkrecht, G. Voetius, sprak bijna een eeuw na de synode van Emden van een *canon aureus*, een gouden regel, aan welke door de Nederlandse kerken, zoals hij zegt, een eerste plaats werd toegekend 37, en op een andere plaats gewaagde hij van die onverbreekelijke en beroemde regel van de kerkorde, die lijnrecht tegenover alle hiërarchie is gesteld 38.

5. Uit dit grondbeginsel van de kerkorde vloeien allerlei bepalingen voort: zij zijn de consequenties er van. Wij noemen de volgende.

in hoofdsteden of hoofdplaatsen, er duidelijk in uitgesproken is. Het blijft nuttig, dit beginsel te herinneren, De Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus I, Utrecht 1880, blz. 417. Ook o.i. was het beter geweest indien men zich aan de oorspronkelijke tekst had gehouden. Zie verder J. N. Bakhuizen van den Brink, De Nederlandsche Belijdenisgeschriften, Amsterdam 1940, blz. 121.

36. Jac. Trigland, Kerckelijcke Geschiedenissen, Leyden 1650, f. 162.

37. G. Voetius, Pol. Eccl. 1, p. 20.

38. Ibid., p. 104. Koning Willem I voerde in 1816 de hiërarchie weer in. Hij deed dit in het Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, dat hij de kerken oplegde. Van de zelfstandigheid der plaatselijke kerk was niets overgebleven: het geheel der kerken was geworden tot „een algemeen nationaal genootschap, dat zonder meer bestaat uit de individuen, die er lid van zijn!“, Th. L. Haitjema, De kerkorde van 1816, Wageningen z.j., blz. 14v. (Naar het herstel der kerk, eerste serie nummer G. Met betrekking tot het hiërarchisch- synodale zegt Haitjema: „In den geheelen bouw van dit Reglement wordt dit beginsel „van boven af“ volgehouden. De afdeeling over „het Synode“ is de eerste na de inleidende artikelen. De afdeeling over de kerkeraden is het slot van alles, en is wel heel sober geredigeerd. Men zou zoo zeggen, dat naast deze bepalingen wel spoedig een uitgewerkt Reglement voor de kerkeraden noodig was, gelijk ook in uitzicht was gesteld. Het spreekt boekdeelen ten aanzien van de onder-curateele-stelling van de kerkeraden der plaatselijke gemeenten, dat men rustig voorttegeeren kon in onze Kerk tot 1825 toe, toen het eerste Reglement voor de kerkeraden in werking trad“, a.w., blz. 15.

Blz. 17

a. De synode van Emden kent in de artikelen 13 en 14 het recht van de verkiezing van ambtsdragers aan de gemeente toe.

Wij laten nu de wijze waarop zij dit recht, volgens de synode kan uitoefenen, rusten, omdat dit voor ons betoog niet relevant is. Waar het op aan komt is, dat de gemeente van Christus het recht der verkiezing bezit. Rome ontkent dat aan de gemeente enig recht inzake de verkiezing van ambtsdragers toekomt. Bij Rome ligt het recht der verkiezing van de ambtsdragers der plaatselijke gemeente, parochie, in handen van de bisschop, of dieper gezien nog, in handen van de opperste bisschop, de paus, en van de lagere bisschoppen als zijn vertegenwoordigers. Daarom vloeit formeel de wettigheid van het ambt voort uit de successie der ambten vanaf de dagen der apostelen, de zgn. apostolische successie. Bij Rome brengt het ambt het ambt voort. Zo heeft Rome

de gemeente van alle macht beroofd en haar onmondig gemaakt, *aldus heerschappij voerende over het erfdeel des Heeren*, 1 Petrus 5 : 3. 39. Het concilie van Trente, 1545-1563, sprak het anathema uit over hen die zeggen, dat de ambten, door de bisschoppen verleend, zonder toestemming of roeping door het volk, geen waarde hebben, en dat allen, die alleen door de gemeente gekozen en in het ambt gesteld zijn en dit ambt aanvaarden, niet voor dienaren der kerk maar voor dieven en rovers zijn te houden, sessio XXIII, 15 juli 1563. 40.

Emden geeft echter in haar kerkorde, in navolging van de reformatoren en in overeenstemming met de op de Schrift gegronde confessie, art. 31, het recht der verkiezing aan de gemeente, hetgeen, kerkrechtelijk gezien, alleen mogelijk is door de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk te handhaven, zoals zij in het eerste artikel van haar kerkorde gedaan heeft, gelijk wij zagen⁴¹.

b. Onmiddellijk hiermee in verband staat artikel 15 van de kerkorde van Emden, waarin gezegd wordt, dat de ouderlingen en diakenen twee jaren zitting hebben en dan door anderen moeten worden vervangen, waarbij het echter in de vrijheid van de kerken (voornamelijk die onder het kruis zitten) staat de diensttijd langer of korter te stellen, zulks naar de behoefte van de gemeente.

De synode wil dus, dit in navolging van de Franse kerkorde, niet weten van een levenslang dienen van de ouderlingen en diakenen.

39. Calvijn, *Institutie* IV, 3, 15 en op vele plaatsen in zijn commentaren.

40. In het decretum *De Sacramento ordinis* luidt canon VII: *Si quis dixerit, episcopus non esse presbyteris superiores; vel non habere potestatem confirmandi et ordinandi; vel eam, quam habent, irritos esse presbyteris communem; vel ordines et ipsi collatos sine populi, vel potestatis saecularis consensu, aut vocatione, irritos esse; aut eos qui nec ab ecclesiastica, et canonica potestate rite ordinati, nec missi sunt, sed aliunde veniunt, legitimos esse verbi, et sacramentorum ministros: anathema sit.* (Cursivering van mij, H.)

41. H. H. Kuyper, *De verkiezing voor het Ambt*, Leiden 1900, blz. 20 v.v. Zie ook het Formulier om te bevestigen de Dienaars des Woords, en het Formulier van bevestiging van ouderlingen en diakenen.

Zo alleen kunnen de rechten der gemeente gewaarborgd worden en wordt zij niet overgegeven aan een nieuwe hiërarchie, niet van de Roomse geestelijkheid culminerend in het oppergezag van de paus, maar die van ambtsdragers die hun leven lang de gemeente regeren en daardoor kunnen tiranniseren. Het Convent van Wezel, 1568, had ook reeds uitgesproken dat aftreding van de ouderlingen en hun vervanging door anderen de regel moest zijn, en dit had men toen geargumenteed met de moeilijkheden die er elke dag voorvielen en vooral met het nadeel voor de huiselijke zaken die de getrouwe ambtsdragers vanwege de vervulling van hun ambt, waaraan geen vergoeding verbonden was, leden⁴².

De Emdener synode geeft dergelijke argumenten niet. Wij spreken het vermoeden uit dat men bij het afwijzen van het levenslang dienen vooral gedacht heeft aan de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen, waar de ambtsdragers niet behoefden af te treden, maar waar dan ook een clericalistische geest heerste die tot moeilijkheden tussen kerkenraad en gemeente leidde, zó zelfs dat Marnix van St. Aldegonde de gebleken heerszucht van de Londense kerkenraad ernstig moest bestraffen⁴³.

Het komt mij voor dat wij veilig kunnen vaststellen dat Emden het levenslang dienen van de ambtsdragers verworpen heeft om elke nieuwe tirannie en elk clericalisme te

vermijden, of anders gezegd, om de rechten der gemeente te waarborgen. Men lette er voorts wel op dat het laatste gedeelte van artikel 15 luidende: *doch dat de kerken (voornamelijk die onder het kruis zitten) hare vrijheid van langer of korter tijd te nemen, naar haar gelegenheid en nooddriftigheid behouden*, in het minst geen betrekking heeft op aftreding met herkiesbaarstelling zoals die in onze tijd hier en daar nog wordt gevonden. Over herkiesbaarheid wordt in het geheel niet gesproken. Er wordt alleen gehandeld over de Mins van de diensttijd. Deze is twee jaren, waarna anderen in hun plaats moeten worden gesteld. Het slot van artikel 15 zegt nu alleen dat de ambtsperiode ook langer of korter dan twee jaren kan genomen worden. Dit hangt niet af van de begeerte van de fungerende ambtsdragers om zich nog een tijdlang in het ambt te handhaven, maar van wat voor de gemeenten het meest nuttig en noodzakelijk is, pro earum commoditate et necessitate. Dit geldt voornamelijk, zegt de synode, voor de kerken die in gebieden liggen waar de vervolgingen woeden, zulks om voor de hand liggende redenen natuurlijk. De bedoeling van het slot van artikel 15 is dus niet om herkiezing in bepaalde gevallen mogelijk te maken doch om de duur van de ambtsperiode naar de behoeften van de gemeenten langer of eventueel ook korter te maken dan twee jaren. Het heil der gemeente staat voorop. Dit is beslissend. Het wezenlijk belang der gemeente kan meebrengen dat de diensttijd verlengd of verkort wordt,

42. Artikelen van Wezel 1586, Cap. V, XVII, Kerkelijk Handboekje, blz. 29.

43. J. J. van Toorenenbergen, Philips Marnix van St. Aldegonde Godsdienstige en kerkelijke geschriften I, 's-Gravenhage 1871, blz. 135-182, 547-553.

19

maar na afloop van de periode moeten er anderen voor de aftredenden in de plaats komen. Zo alleen worden de rechten der gemeente metterdaad erkend en wordt zij zo goed mogelijk beschermd tegen het subjectivisme en de heerszucht van hen wier roeping het alleen maar is om te dienen. De praktijk van vroeger en later heeft de wijsheid van deze bepaling van Emden wel aangetoond 44.

c. Verder staat in onmiddellijk verband met het fundamentele eerste artikel van de Emdener kerkorde het nadrukkelijk stipuleren van de autoriteit van de kerkenraad, om ouderlingen en diakenen, die zich schuldig gemaakt hebben aan „enige openbare zonde, die tot schande en lastering der gemeente strekt, of door de macht der overheid behoort gestraft te worden", af te zetten, zoals artikel 33 zegt.

Ten aanzien van de predikanten bezit de kerkenraad, volgens dit artikel, alleen de bevoegdheid tot schorsing; de afzetting van predikanten mag slechts geschieden door een oordeel van de classis, gezien de bijzondere positie van de dienaren des Woords, hetgeen hier niet nader aangeduid behoeft te worden. Het bepaalde in artikel 33 vloeit rechtstreeks voort uit de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk, in artikel 1 uitgesproken. Bij Rome was deze, zoals we reeds opmerkten, geheel verdwenen. Geen enkele gemeente, of wil men, parochie, had of heeft het recht om haar pastoor, indien hij zich door leer of leven het ambt onwaardig heeft gemaakt, af te zetten. Zij is in dit opzicht weerloos overgeleverd aan de kerkelijke hiërarchie. De Reformatie heeft juist dit recht van de plaatselijke kerk met kracht verdedigd en in haar kerkorden opgenomen.

d. Het is niet moeilijk nog meer bepalingen van Emden te noemen die een logische gevolgtrekking zijn van het eerste, grondleggende, artikel.

Wij zouden kunnen wijzen op artikel 6, waarin voorgeschreven wordt

44. Over het al of niet levenslang dienen van ouderlingen en diakenen en over het al of niet herkiesbaar-stellen na afloop van een ambtsperiode is altijd veel te doen geweest in de gereformeerde kerken. Op de nationale synode van Middelburg, 1581, was over deze zaak een vraag uit Oostvlaanderen: *oft beter ware, dat de Ouderlingen ende Diakenen geduerich dienen ende onderhouden worden, oft dat sy omgewisselt worden*. De synode droeg aan professor Lambertus Danaeus, een leerling van Calvijn, op deze zaak te bestuderen en een antwoord te concipiëren. Danaeus heeft dit gedaan, maar zijn rapport kon niet meer in de synode behandeld worden. F. L. Rutgers heeft het in zijn uitgave van de Acte van de Ned. Synoden der zestiende eeuw, 's-Gravenhage 1889, opgenomen, zie blz. 459-462. Danaeus komt tot de conclusie dat er geen Schriftuurlijke gronden zijn voor het levenslang dienen. G. Voetius verhaalt dat in de Nederlandse kerk in Londen de ouderlingen dienen voor het leven en dat dit ook in Groningen het geval is; voor dien is dit beproefd, zegt hij, in Leiden in 1579, waar de Magistraat het beslist wilde. Voetius vindt het niet zulk een belangrijke kwestie, althans niet in die mate dat hij de gewoonte van aftreding na twee jaar dienen en vervanging door anderen zou willen veranderd zien; het zou hem genoeg zijn, indien, waar dit gemakke lijk zou kunnen geschieden, de twee jaren gewijzigd werden in drie, vier of vijf jaren, Pol. Eccl. Tom. III, p. 466.

20

dat er in elke kerk een kerkenraad moet zijn, op artikel 17, waarin wordt gezegd dat geen predikant in een andere gemeente mag prediken zonder bewilliging van de kerkenraad van die gemeente, op het voorschrift in de *Acta particularia*, Cap. II, 7, dat uit elke classis evenveel afgevaardigden naar de provinciale synode moeten worden gedeputeerd, hetgeen ook geldt ten aanzien van de afvaardiging naar de generale synode, Cap. IV 45, op de zeer duidelijke uitspraak dat het officium, de dienst, van de voorzitter van een meerdere vergadering tegelijk met de handeling der vergadering eindigt, Cap. III, 6 46, en op nog andere bepalingen, maar wij volstaan met het gezegde, omdat wij menen voldoende aangetoond te hebben dat het eerste artikel van de kerkorde van Emden over de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk vele en belangrijke consequenties heeft.

6. Naast het fundamentele beginsel van de zelfstandigheid der plaatselijke kerk, kent Emden nog een ander beginsel, namelijk dat van de eenheid van deze kerken, de *unitas ecclesiarum*, en het is hierin „dat het meest kenmerkende van deze synode heeft bestaan⁴⁷. Indien men de kerkorde bij een ellips zou willen vergelijken, dan kan men deze beide principia haar brandpunten noemen, of nog anders gezegd, zij zijn de componenten van de Emdener kerkorde. Er schuilt ongetwijfeld enige waarheid in de bewering van de (r.k.) historicus Ernst Walter Zeeden dat de mannen van de Reformatie van de 16e eeuw de idee van de eenheid van Christus' kerk uit het middeleeuwse verleden hadden overgehouden⁴⁸.

Vanzelfsprekend stonden ook zij in de traditie, die, zoals wij weten, bij ieder en overal invloed oefent eenvoudig omdat het een element van de menselijke cultuur is. Maar dat was toch, naar wij menen, niet het belangrijkste, niet het diepste, niet het beslissende. Zij hebben immers juist in de Reformatie over de traditie heen teruggegrepen naar de Schrift, en juist daarin vonden zij dat al de gelovigen één lichaam zijn waarvan Christus het enige, absolute en onvervangbare Hoofd is, Ef. 1 : 22, 23: 4 : 4, 12, 13-16. En nu hebben de mannen van de Reformatie hartstochtelijk gezocht naar een modus die deze essentiële eenheid gestalte kon geven, zichtbaar tot uitdrukking kon brengen, maar dan zeer beslist niet op een wijze zoals de Rooms-Katholieke kerk te zien gaf met haar machtig, wereldomvattend instituut onder het éne aardse hoofd van de kerk, zetelend in Rome en aanspraak makend op alle heerschappij

in kerkelijke en wereldlijke zaken 49.

45. Rutgers, Acta, blz. 108, 117v.

46. Id., a.w., blz. 111 v.

47. D. Nauta, a.w., blz. 51.

48. Ernst Walter Zeeden, Katholische Ueberlieferungen in den Lutherischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts, München i. W., (1959), S. 7.

49. Verg. Hans von Schubert, a.a.O., S. 55; Hans Kühler, Lexikon der Püpfste, Frankfurt a. M. und Berlin, Neubearb. Ausgabe 1960, S. 127; Leopold von Ranke, Die Püpfste in den letzten vier Jahrhunderten, 2. A., Wien o.J., S. 149-229; Ernst Walter Zeeden, Das Zeitalter der Gegenreformation, Freiburg i. Br. 1967, S. 178ff.

21

Zulk een instituut verwierpen zij als anti-christelijk⁵⁰. Welnu, bij het streven naar realisering van de zichtbare eenheid van de kerk van Christus stond men voor de grote moeilijkheid dat men, Rome's systeem van de grote universele wereldkerk verwerpend, volledig recht moest laten wedervaren aan de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken als tijdelijke en onvolledige openbaringen van het lichaam van Christus. Hoe een en ander te verwerklijken? Het is noch de Luthers en noch de Zwinglianen⁵¹, maar wel de reformatorische christenen van calvinistische signatuur gelukt⁵², want zij hebben een organisatie, die wij gewoonlijk kerkverband noemen, in het leven geroepen, waarin zowel de zelfstandigheid der plaatselijke kerken als de eenheid van deze kerken tot hun recht konden komen.

Dit is, vooral door de voorafgaande arbeid van Marnix van St. Aldegonde⁵³, ook te Emden geschied, niet zozeer naar het voorbeeld van de oude christelijke kerken van wie tegenwoordig aangenomen wordt dat zij reeds in de tweede eeuw synoden kenden, waar vertegenwoordigers van kerken in een bepaald gebied bijeen kwamen om moeilijke en ingrijpende kwesties met elkander te bespreken, als wel in navolging van de Franse gereformeerde kerken, die op de eerste synode van 25-29 mei 1559 in Parijs een kerkverband constitueerden. Het valt buiten ons bestek de wording van dit verband van de Franse kerken te schetsen — alleen willen

50. K. B. Hundeshagen, a.a.O., S. 55.

51. De Lutherse kerken werden staatskerken. De organisatorische eenheid lag in het staatshoofd. Bij de Zwinglianen was de verbinding van de kerk met de staat nog sterker dan bij de Luthers en. Verg. K. B. Hundeshagen, a.a.O., S. 186 ff.; Emil Friedberg, Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts, 6. A., Leipzig 1909, S. 101ff.; Emil Sehling, Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung, 2. A., Leipzig-Berlin 1914, S. 40.

52. Dit heeft geen betrekking op de Engelse staatskerk, die gematigd calvinistisch in haar belijdenis is maar episcopaal-hiërarchisch georganiseerd is gebleven, zie Felix Markower, Die Verfassung der Kirche von England, Berlin 1894, S. 72f., 188f.; H. Bouwman, a.w., blz. 262v.

53. Van bijzonder belang is de beroemde „Rondgaande brief, namens de gemeenten te Heidelberg en Frankenthal, aan de verstrooide gemeenten der vluchtelingen in Engeland en Duitschland, omtrent de opleiding van Predikanten, de correspondentie der verstrooide gemeenten en de verzorging van reizende geloofsgenooten". gedateerd 21 maart 1570. Deze brief, door Marnix namens de gemeente te Heidelberg, waar hij ouderling was, en door Ds. Caspar van der Heyden, namens de gemeente te Frankenthal, ondertekend, is zonder twijfel door Marnix opgesteld. Bijzonder duidelijk komen in deze brief de beginselen van het presbyteriale kerkrecht uit. Hij is opnieuw uitgegeven door J. J. van Toorenenbergen in (het derde deel van) Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften. Verscheidenheden uit- en over de nalatenschap, 's-Gravenhage 1878, blz. 3-38. Zie ook de brief van Marnix aan de Nederlandse en aan de Franse vluchtelingengemeente in Londen, zeer waarschijnlijk van 24 juli 1571, waarin hij nogmaals op het tot stand komen van

een goed georganiseerd kerkverband aandringt en deze gemeente het „exempel der Françoisische ghemeenten" voor houdt, J. H. Hessels, *Archivum*, Tom. II, 365-369.

22

wij opmerken dat de drijfveer tot het constitueren van dit kerkverband niet gelegen was in militair belang, zoals A. Kuyper, overigens zonder enig bewijs, heeft beweerd 54. Kuypers betoog houdt geen steek, of is althans op z'n zachtst gezegd, zeer aanvechtbaar, zoals uit de breedvoerig vermelde historie van de Franse gereformeerde kerken, die op Beza's naam is gesteld, duidelijk blijkt. Richard Nürnberger 55 komt in een belangrijke studie tot de conclusie dat de kerkelijke moeilijkheden vooral door het binnendringen van allerlei dwalingen in de gemeenten aanleiding waren om elkander als kerken te hulp te komen door zich organisatorisch aaneen te sluiten, al drong ook de politieke situatie van de protestanten in Frankrijk in deze richting.

In Emden stonden ongetwijfeld de eisen der Schrift en de geestelijke belangen der kerken voorop, al waren er in die tijd wel leidende figuren die bij de vorming van een kerkverband mede, ja misschien wel uitsluitend of bijna uitsluitend het oog hadden op het politieke en militaire belang van zulk een bundeling van krachten. Trouwens, men kan met recht de vraag stellen of hier niet allerlei geestelijke en stoffelijke, kerkelijke en politieke belangen op velerlei wijze met elkander verweven lagen, zó zelfs dat het voor de betrokkenen zelf misschien uiterst moeilijk, zo niet onmogelijk is geweest het ene van het andere duidelijk te onderscheiden. De vraag stellen is, naar het mij voorkomt, haar beantwoorden 56. Hoe het zij, dit is wel duidelijk dat Emden de kerken van gereformeerd belijden als een geestelijke eenheid heeft gezien en daarom ook een organisatorische eenheid tot stand bracht. Dit blijkt uit heel haar kerkorde maar het treedt o.i. op schone en ontroerende wijze aan het licht als de kerken in Emden besluiten met betrekking tot de in synode vergaderende kerken: Als de handelingen der Synode geëindigd zijn, zal men des Heren Avondmaal houden, onder de dienaren en ouderlingen, die tot die Synode gekomen zijn, tezamen met de kerk, waar zij vergaderd zijn, zo het de gelegenheid der plaats lijden mag 57.

7. Aangezien de eenheid van de in één verband samenlevende kerken niet op een, uit het natuurrecht stammende reglementenbundel berust,

54. A. Kuyper, *Het Calvinisme oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden*, Amsterdam 1874, blz. 40v.

55. Richard Nürnberger, *Die Politisierung des französischen Protestantismus*, Tübingen 1948, S. 63. Zie ook G. de Félice, *Lc.*, p. 16; F. Kattenbusch in *Realencyklopädie f. prat. Theologie u. Kirche* (Herzog-Hauck), 3. A., XVI, S. 171: Es war nicht bloss die äuszere Lage, die sie zwang, ihr Kirchenwesen zu ‚verfassen‘. Vielmehr verfuhr sie auch da ‚prinzipie II‘.

56. A. L. E. Verheyden, a.w., *Woord Vooraf*, en verder blz. 144; J. H. Hessels, *l.c.*, p. 420, *Eenzijdige voorstelling o.i. bij H. A. Enno van Gelder, Revolutionaire Reformatie* (Patria reeks XXXI), Amsterdam 1943, blz. 13 v.

57 *Kerkelijk Handboekje*, blz. 56.

23

maar in dezelfde geloofsovertuiging geworteld ligt, is het een voornamelijk taak van de zich in één verband voegende kerken om zich te beraden op de middelen van welke redelijkerwijs kan worden verwacht dat zij dienstbaar kunnen zijn aan de bewaring van de eenheid, dus ook van het verband. Emden heeft dit gedaan. Wij vestigen de aandacht op het volgende.

a. Allereerst attenderen wij op de praktische maatregel om de kerken in kleinere en

grotere ressorten te verdelen.

Voorop staat dan de instelling van classes, hetgeen de kerken in Emden niet ontleenden aan de inrichting van de Franse kerken. Daar immers kwam men pas in 1572 tot het formeren van classes, zulks juist in navolging van de Nederlandse kerken⁵⁸. In Emden nam men de gedachte over van het Convent van Wezel, 1568, waar men gesproken had over een kerkelijke indeling, Cap. I. 5, 59. De Emdener kerkorde zegt in artikel 7: *Benevens deze konsistoriën zullen ook alle drie of zes maanden classikale verzamelingen gehouden worden, van sommige kerken die bijeen gelegen zijn, naar hare gelegenheid en nooddriftigheid*. Het geheel wordt daarna volgens artikel 8 in drie provinciale ressorten verdeeld: het eerste wordt gevormd door de verstrooide Nederlandse kerken in Duitsland en Oost-Friesland, het tweede door de verstrooide kerken in Engeland, en het derde door de kerken onder het kruis, waaronder men de kerken in Nederland, die onder de vervolging leefden, verstond. Volgens artikel 9 moet er dan om de twee jaren een algemene synode van alle Nederlandse kerken worden gehouden⁶⁰.

Hoewel er toen van dit grootse plan door allerlei omstandigheden niet veel terecht is gekomen, al bleef de grondgedachte bewaard en werd deze later gerealiseerd, toch moeten wij de wijsheid ervan bewonderen, omdat het in de praktijk talloze voordelen biedt. Wij herinneren alleen maar aan het feit dat het praktisch onmogelijk is om alle kerken van het verband bijeen te roepen om bijvoorbeeld een bepaalde kerk in een moeilijk geval, waarin zij zelf geen beslissing kan nemen, bij te staan. Voor zulk een hulpbetoon is de bijstand van enkele in de nabijheid liggende kerken, die gemakkelijk samen kunnen vergaderen, in de regel wel voldoende. Is dit niet het geval dan geeft een vergadering van een groter aantal kerken misschien uitkomst, en is ook dit grote getal niet bij machte om raad of hulp te verschaffen, dan kunnen alle kerken samen, in algemene synode bijeen, zich over het probleem buigen en een beslissing nemen.

Ja, een beslissing. Deze vergaderingen van classen en synoden waren immers, naar de overtuiging van de gereformeerde vaders, niet bedoeld als conferenties, waar men vrijblijvend over allerlei zaken kan delibereren en resoluties aannemen, zoals de Independenten wilden", maar zij oefenden gezag

58. H. Bouwman, Gereformeerd Kerkrecht 11, Kampen 1934. blz. 125.

59. Kerkelijk Handboekje, blz. 12.

60. Id., blz. 42.

61. E. F. Karl Müller, a.a.O., S. 652 ff.. vooral de artikelen 26 en 27.

zoals uit de handelingen van de Emdener synode zelf genoegzaam blijkt. Dat dit niet een aantasting van de rechten en vrijheden, of wil men, van de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken betekende, behoeft nauwelijks betoogd te worden. De synode zou dan immers zelf tegen de door haar opgestelde grondregel ten eerste gezondigd hebben en dit te veronderstellen is een ongerijmdheid⁶². Toch heeft zij, naar wij menen, het gevaar van overheersing der kerken door classen en synoden wel onderkend en daarom maatregelen getroffen om aan dit gevaar te ontkomen. Wij herinneren aan de bepalingen dat in classen en synoden alleen mogen behandeld worden die zaken, die in de mindere vergaderingen niet kunnen worden afgehandeld, en verder wat al de kerken in het desbetreffende ressort aangaat⁶³. Deze zaken mogen ook alleen schriftelijk, wij zouden zeggen door middel van instructies, aan de orde worden gesteld⁶⁴, en verder wijzen wij op de reeds eerder genoemde bepaling, dat het ambt van de praeses eindigt met het sluiten van de vergadering⁶⁵. Wij laten dit nu verder rusten.

b. Een zeer belangrijk middel om de eenheid te bewaren, zagen de kerken te Emden voorts in de ondertekening van de belijdenis der kerken. Hiervan is reeds in het tweede artikel sprake en geen wonder want juist de eenheid in geloofsovertuiging vormde de grondslag van het kerkverband. Artikel 2 zegt: *Om de eendrachtigheid in de leer tussen de Nederlandse kerken te bewijzen, heeft het de broederen goed gedacht de belijdenis des geloofs der Nederlandse kerken te onderschrijven; insgelijks ook de belijdenis der kerken in Frankrijk te ondertekenen, om daarmede haar verbinding en enigheid met dezelve Franse kerken te betuigen, zekerlijk vertrouwende, dat de dienaren derzelve Franse kerken ook op hun zijde de belijdenis des geloofs der Nederlandse kerken, tot getuigenis der*

Het Independentisme is met de verkiezing als theologisch uitgangspunt ten aanzien van de kerk individualistisch met miskennis van de historische en organische verbanden. Kerkrechtelijk leidt het tot de invoering van de volkssoevereiniteit in de kerk, waarbij de kerkenraad, op natuurrechtelijke wijze, uitvoerder is van de wil van de meerderheid der gemeente. In feite is het ambt weggevallen, zodat F. J. Stahl terecht kon opmerken: Terwijl de geestelijkheid in het katholicisme een stand en in het protestantisme een ambt is, is zij in het independentisme een loutere functie, en vooral in het leger van Cromwell bestond een sterke geneigdheid, het prediken over-te-laten aan de ingeving van het ogenblik en eigen volmacht. De politieke erekerkelijke partijen in Europa (vert. Dr. A. v. d. Linde), Nymegen 1865, blz. 45v.

62. De synodale bepalingen zijn prescriptief; zij schrijven bijv. voor dat er kerkenraden moeten zijn, dat er classicale en synodale vergaderingen moeten gehouden worden, de verkiezing van ambtsdragers moet zo en zo geschieden, enz.

63. Kerkelijk Handboekje, blz. 54 v.v.

64. Id., blz. 55. De vergadering heeft dan de garantie dat de naar voren gebrachte zaak niet door de afgevaardigden als particuliere personen maar door de hen afvaardigende kerk ter tafei wordt gebracht.

65. Id., blz. 55.

25

onderlinge eendrachtigheid, onderschrijven zullen 66. Iemand heeft deze ondertekening treffend „de handslag der gemeenschap” genoemd 67. Het zal ongetwijfeld een plechtig en indrukwekkend moment zijn geweest toen de afgevaardigden in Emden met de plaatsing van hun naam onder een exemplaar van de belijdenis uitspraken: *Wij zijn allen één lichaam in Christus en tevens elkanders leden*, Rom. 12 : 5. Dit besef van eenheid strekte zich ook uit tot de reformatorische kerken in Frankrijk, reden waarom men eveneens de Franse confessie ondertekende, waarbij het vertrouwen werd uitgesproken dat ook de dienaren van de Franse kerken de belijdenis van de Nederlandse kerken zouden onderschrijven, hetgeen door middel van een deputatie, bestaande uit Petrus Dathenus en Joannes Taffinus, aan de Franse kerken zou worden verzocht 68.

Door de ondertekening van de belijdenis te Emden hebben de kerken toen niet alleen de bestaande eenheid in de geloofsovertuiging tot uiting willen brengen, maar zij hebben door deze ondertekening ook van de niet- aanwezige dienaren des Woords en de aanstaande predikanten te eisen, een garantie willen scheppen voor het bewaren van de kerkelijke eenheid, of confessioneel (art. 32 N.G.B.) gezegd, om eendracht en eenheid te voeden en te bewaren, en alles te onderhouden in de gehoorzaamheid Gods. Wij laten nu de geschiedenis van de ondertekening van de belijdenis rusten — het is een veelszins droeve historie geworden van een strijd die vanaf de eerste synoden der reformatorische kerken in ons land tot op de dag van vandaag voortduurt 69.

Alleen zij ons de opmerking vergund dat de door Emden gevorderde ondertekening, helaas, geen waarborg is gebleken voor eenheid in geloofsovertuiging: de goede trouw bij de ondertekening ondersteld, is dikwijls kwade trouw gebleken⁷⁰.

66. Id., blz. 41.

67. H. Schokking, *De leertucht in de Gereformeerde Kerk van Nederland tusschen 1570 en 1620*, Amsterdam 1902, blz. 199.

68. *Kerkelijk Handboekje*, blz. 41. De synode van de Franse kerken te Figeac, 1579, keurde de belijdenis der Nederlandse kerken goed, G. de Félice, l.c., p. 100.

69. Van de vele geschriften over deze kwestie noemen we slechts J. Borsius, *Overzicht van het trapsgewijze toegenomen en bekrachtigde gezag der Geloofsbelijdenis en van den Catechismus, als Formulieren van eenigheid in de Nederl. Herv. Kerk, van den aanvang der Hervorming, tot op de Synode van Dordrecht, in 1618 en 1619*, in *Archief voor kerkel. gesch.*, negende deel, Leiden 1838, blz. 285-376; H. Schokking, a.w., blz. 199-214; D. Nauta, *De verbindende kracht van de Belijdenisschriften. Verhandeling over de formulierkwestie in de negentiende eeuw in Nederland*, Kampen 1969. Verder zij nog verwezen naar J. van Genderen, *De betekenis der belijdenis*, Amsterdam 1955; id., *Weergave van de waarheid — verweer tegen dwaalleer*, in J. van Genderen-J. Hovius-J. H. Velema, *Wij geloven en belijden*, Den Haag (1961), blz. 34v.; id., *De Reformatorische Belijdenis in discussie*, Den Haag 1971; L. Praamsma, *De Belijdenis in de crisis*, Wageningen z.j.; C. Augustijn, *Kerk en Belijdenis (Cahiers voor de gemeente 7)*, Kampen 1969; L. Praamsma, *Met de kerk van alle eeuwen. Over confessionele trouw en ontrouw*, Amsterdam 1971.

70. Zie A. Kuyper, *De Leidsche Professoren en de Executeurs der Dordtsche*

26

c. In rechtstreeks verband met de bewaring van de organisatorische eenheid der kerk, gegrond op de eenheid in geloofsovertuiging, dat is eenheid in de wáárheid, staan de artikelen van de Emdener kerkorde die over de tucht handelen, namelijk de artikelen 25-33 benevens een enkele vraag uit de *Acta particularia*. Wij kunnen er niet breedvoerig op in gaan. Slechts merken wij op dat de kerkelijke tucht bij Rome een formeel-juridisch middel in de hand der geestelijkheid was geworden om haar machts- en rechtsinstituut te handhaven⁷¹. De Reformatoren hebben weer geijverd voor het herstel van de kerkelijke tucht in Bijbelse zin, of anders gezegd, zij herstelden in overeenstemming met de Schrift weer het geestelijk

Nalatenschap, Amsterdam 1879, blz. 83. De „vader der Afscheiding”, ds H. de Cock, klaagde in bijna al zijn geschriften over de verachting van de Formulieren van Enigheid, die toch door al de predikanten voor het inwerking treden van het Reglement van 1816 ondertekend waren, zie J. Hovius, *Geschiedeniswaardeering bij Hendrik de Cock*, Sneek (1947), blz. 10. Men was toen in de „verlichte” kringen de opvatting toegedaan van F. A. van der Marck, de grote leraar van het natuurrecht in ons land in het laatst van de 18e eeuw, die in zijn *Lect. acad.*, Tom. II, *Lingae*, p. 69 verklaarde: *Maneant igitur fidei formulae, sed maneant omni effecti juris externi denudatae*, d.w.z. er zij dus handhaving van de geloofsformulieren maar met dien verstande dat zij geen rechtswerking naar buiten kunnen hebben. Van der Marck wilde eigenlijk volkomen leervrijheid, maar hij was bang voor afschaffing van de formulieren omdat daaruit tweedracht zou kunnen voortvloeien. Hij wilde dus handhaving met praktische leervrijheid: hierdoor zouden de formulieren vanzelf een eerlijke begrafenis krijgen. Daarom ondertekening met een zekere *reservatio mentalis*. De ondertekening kon volgens hem alleen betrekking hebben op de fundamenten des geloofs. Later sprak men van „geest en hoofdzaak”. Wie denkt hier niet aan Prediker 1 : 9, 10?

71. De kerk had reeds in de eerste eeuwen allerlei juridische categorieën, aan het Romeinse recht ontleend, in zich opgenomen, vooral nadat zij rijkskerk was geworden, en zo had zij zich ontwikkeld tot een machts- en rechtsinstituut, een staat in de staat, met een organisatie voor

een niet gering deel ontleend aan en daarom in veel opzichten gelijkend op die van het Romeinse rijk, en met een in het Corpus juris canonici, pendant van het Corpus juris civiis, gecodificeerd recht, dat zowel formeel als materieel diepgaand beïnvloed was door het Romeinse recht; verg. R. Sohm- L. Mitteis- L. Wenger, Institutionen. Gesch. u. Syst. d. trim. Privatrechts, 17.A., München u. Leipzig 1931, S. 143; R. Hernegger, Macht ohne Auftrag. Die Entstehung der Staats- and Volkskirche, Olten u. Freiburg i. Br., 1963, S. 73, 88f.; O. Gigon, Die Antike Kultur u. das Christentum, Gütersloh 1966. S. 25f., 76 ff., 177. W. Hönig formuleerde scherp en duidelijk: Die Kirche ist ein dogmatischer Staat geworden, die Hierarchie aus einer geistlichen eine geistlich-politische; die Lehre ist ein Gesetz geworden und die Ausführung der kirchlichen Autorität eine staatlich-bureaucratische, Der katholische und protestantische Kirchenbegriff in ihrer geschichtlicherz Entwicklung, Berlin 1894, S. 15. Tegenwoordig is er bij vele R.K. theologen een kentering ten goede. Men zie bijv. de inaugurele oratie van de Nijmeegse hoogleraar E. Th. M. Eykemans, C.s.s.R., De eigen aard van het can. recht en de herziening van de Cad. Jur. Can., Nijmegen- Utrecht (1961), en vooral C. Kemmeren, Hedendaagse stromingen i. d. kerkelijke rechtswetenschap; art. in Tijdschrift voor theologie, 3e jg., 1963, blz. 361 v.v., en P. Huizing, Hervorming van het kerkelijke recht, art. in Conc., le jg., 1965, blz. 96 v.v.

27

karakter van de tucht 72. En tot dat geestelijk karakter behoort niet alleen de bevordering van de ere Gods en het behoud van de zondaar, maar ook de reinheid der gemeente en door de reinheid in het geloof ook de éénheid van Gods kerk. Calvijn heeft dit prachtig uitgedrukt toen hij schreef: Daarom, evenals de zaligmakende leer van Christus de ziel der kerk is, zo vormt de tucht in de kerk de zenuwen: door welke het geschiedt, dat de leden des lichaams ieder op zijn plaats, met elkander verbonden zijn. Daarom zoeken allen, die de tucht begeren weggenomen te zien of haar herstel verhinderen, hetzij zij dat doen met opzet, hetzij uit onnadenkendheid, ongetwijfeld de uiterste verstrooiing der kerk⁷³. De Franse geloofsbelijdenis spreekt ook over de kerkelijke tucht als een middel om de eensgezindheid aan te kweken, art. 33, en als onze Nederlandse geloofsbelijdenis over de kerkelijke tucht handelt, zegt zij aan het slot van art. 32: *Zo nemen wij dan alleen aan, hetgeen dienstig is om eendracht en eenheid te voeden en te bewaren.*

De eenheid in de plaatselijke kerk, waarop hier allereerst bedoeld wordt, is vanzelfsprekend de basis voor de eenheid van de kerken die in verband met elkander leven. En de kerkelijke tucht is een zeer belangrijk middel

72. Van het geestelijk karakter van de kerkelijke tucht is in de Lutherse kerken weinig of niets terecht gekomen. Dit vond zijn oorzaak voor een belangrijk deel in het feit, dat Luther, theologisch gezien, het werk van Christus te veel beperkte tot het religieus-ethische terrein en te weinig liet inwerken op heel het natuurlijke leven, zoals H. Bavinck opmerkt, a.w., blz. 447, dat hij voorts verzuimd heeft het ambt van ouderling te herstellen, dat hij gearzeld heeft een goede regeling voor de kerkelijke tucht in te voeren, dat hij voor de volkskerk gekozen heeft, en verder dat in de Lutherse kerken het kerkrecht in handen van de juristen werd gegeven en het Corpus *juris canonici* veelszins als rechtsbron gehandhaafd bleef, dat in deze kerken het gezag over de kerk aan de overheid kwam, en dat later, aansluitend bij dit territoriale systeem van kerkregering de moderne natuurrechtsleer op kerk en kerkregering werd toegepast. Hierdoor is tenslotte, ondanks de Piëtistische tegenstroming, de kerkelijke tucht, voor zover zij geoefend werd, weer vastgelopen in het institutionalisme, waardoor zij in wezen weinig verschildde van die in de Rooms-Katholieke kerk.

Bij de Zwingliaanse kerken kwam, hoewel Zwingli meermalen zuiver Schriftuurlijke gedachten naar voren bracht, de tucht eveneens in handen van de overheid, waardoor onmogelijk haar geestelijk karakter tot zijn recht kon komen.

Voor de herstelling van het geestelijk karakter van de kerkelijke tucht zijn vooral van belang

Bucer en Calvijn. Voor Bucer verwijzen we naar W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970, blz. 160 v.v., 170 v.v., 250 v.v., 419 v.v.; voor Calvijn zij verwezen naar J. Plomp, *De kerkelijke tucht bij Calvijn*, Kampen 1969, en P. J. Richel, *Het kerkbegrip van Calvijn*, Franeker 1942, blz. 217 v.v. Volgens J. Plomp, blz. 349 v.v., werd bij Calvijn de toepassing van de tucht toch juridisch, omdat Calvijn van huis uit jurist was. Prof. dr. S. van der Linde is het hiermede niet eens, en schrijft: *Ueber den Einflusz der juristischen Bildung Calvins auf reine Theologie ist das letzte Wort noch nicht gesagt. Institutio, Predigten und namentlich die pastoral-gerichteten Briefe lassen m. E. das Uebel nicht spüren. Warum sollte es da eben in der Kirchengzucht auftreten?*, *Theol. Literaturzeitung* 96. Jahrg. Nr. 7, Sp. 522-524, in een rec. v. d. diss. van Plomp.

73. Institutie IV, 12, 1.

om deze eenheid te bewaren door allen te doen blijven bij de zuivere leer van Gods Woord en heel het kerkelijke leven met al zijn facetten te doen rusten op het fundament der apostelen en profeten, 1 Cor. 3 : 10 v., Ef. 2 : 20 v., 1 Tim. 3 : 15.

8. De bepalingen ter bewaring van de geestelijke en organisatorische eenheid der kerken hebben alleen betrekking op de eenheid in gelóófovertuiging zoals deze haar uitdrukking vindt in de confessie, of anders gezegd, zij hebben betrekking op de duidelijke leer der Heilige Schrift, waarop de belijdenis is gegrond. In andere dingen hebben de kerken in Emden elkander vrijgelaten, namelijk in die dingen, waarin Gods Woord, en dus ook de confessie, geen uitspraak doet. Het betreft hier de zgn. middelmatige dingen, de *adiaphora*. Dit standpunt van de synode komt zeer duidelijk uit in het antwoord dat zij gaf op de vraag van de broeders van Keulen, of alle dingen met de Heilige Schrift bevestigd moeten worden. De synode sprak uit, dat die dingen, welke de consciëntie aangaan, met Gods Woord moeten bewezen worden, maar, zo oordeelde de synode, de dingen die de orde aangaan of middelmatig zijn, zijn aan die noodwendigheid niet te verbinden⁷⁴. Dit is het algemeen gevoelen van de Reformatie⁷⁵.

Wat Gods Woord zegt is bindend; de dingen waarin de Schrift geen uitspraak doet zijn aan de vrijheid der kerken overgelaten. Daarom zegt de synode van Emden in artikel 19: *Eens of driemaal in de doop met water te besprengen, wordt voor een middelmatig en vrij ding gehouden*. Daarom laten wij de kerken hare gewoonheid, die zij daarin hebben, behouden, ter tijd toe, dat anders in de naastkomende algemene Synodale verzameling verordend wordt, en in artikel 20 zegt zij: *Getuigen in de Doop te nemen, of niet te nemen, achten wij voor een middelmatig ding*. En wat de viering van het Avondmaal betreft, spreekt zij in artikel 21 uit: *Maar staande of zittende het Nachtmal te ontvangen, oordelen wij middelmatig te zijn. Derhalve zullen de gemeenten zulk een wijze gebruiken, die haar de allergelegenste dunkt te zijn*. Psalmen te zingen of ietwat uit de Heilige Schrift te lezen, terwijl het Heilig Avondmaal uitgedeeld wordt, wordt de kerken vrijgelaten. Insgelijks ook staat in de vrijheid der kerken de woorden van Christus, of van Paulus te gebruiken, in het uitreiken des broods en des wijns; waarin men toezien zal, dat het uitspreken

74. Kerkelijk Handboekje, blz. 57. De Nationale synode van Dordrecht, 1578, kreeg dezelfde vraag en gaf hetzelfde antwoord, id. blz. 111.

75. Wij kunnen naar allerlei confessioneeluitspraken verwijzen, zie E. F. Karl Muller, a.a.O., S. 108, 110, 325f., enz. Verder zij nog gewezen op Calvijn, Institutie IV, 10, 1; Rudolf Schneider over Johannes à Lasco in *Oekumenische Profile*, Heft 1/3, Berlin o.J., S. 9; Jean Taffin. *Vande Boetveerdigheyt des levens*, 1594, blz. 269; G. Voetius, *Pol. Eed.*, Tom. I. p. 269; J. Koelman, *Het ambt en de pligten der ouderlingen en diakenen*, Rotterdam z.j., blz. 160v.

der woorden, met ter tijd niet tot een schijn of waan van consecratie getrokken wordt 76. De synode honoreert hier bij de regeling van de kerkelijke zaken ten volle wat zij in artikel 32 van de aangenomen confessie beled: Intussen geloven wij, hoewel het nuttig en goed is, dat die regeerders der kerk zijn, onder zich zekere ordinantie instellen en bevestigen tot onderhouding van het lichaam der Kerk, dat zij nochtans zich wel moeten wachten, af te wijken van hetgeen ons Christus, onze enige Meester, geordineerd heeft. En daarom verwerpen wij alle menselijke vonden en alle wetten, die men zou willen invoeren, om God te dienen en door deze de consciëntie te binden en te dwingen, in wat manier het zou mogen zijn.

Als de synode van Einden haar kerkorde vervaardigt is het dus niet haar bedoeling om een soort wetboek te maken, waarin getracht wordt heel het kerkelijke leven als in een keurslijf te wringen; er is bij haar niet de dwangneurose van de uniformering met haar spanningen, twisten en onvermijdelijke schisma's; zij laat juist de kerken in vele dingen vrij. Dit is principieel juist 77, en het geeft tevens blijk van grote praktische levens wijsheid, een wijsheid die men later niet altoos heeft betracht. Door het streven alles te willen regelen en alles op eenzelfde wijze te willen regelen, is het gevaar van dood en dodend formalisme met een bureaucratische inslag in sterke mate bevorderd. De synode van Emden gaf op dit punt blijk van grotere wijsheid 78.

9. Zo draagt de kerkorde van Emden dan ook niet een juridisch karakter. Integendeel, men kan haar veeleer pastoraal noemen. Zij beoogt zeker

76. Zie voor deze voorbeelden Kerkelijk Handboekje, blz. 44v.

77. H. H. Kuiper, De christelijke vrijheid, Kampen 1898, inzonderheid blz. 60v.

78. Een goed voorbeeld van verdraagzaamheid in „middelmatige" dingen werd in 1907 gegeven toen de vereniging plaats vond tussen de „Gereformeerde Gemeenten onder 't Kruis" en de „Gereformeerde Gemeenten" ontstaan uit de actie van Ds. L. G. C. Ledebouer. De naam van de verenigde kerken werd De Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Bij de Ledebouerianen waren verschillende bezwaren tegen de zgn. Kruiskerken. Men was daar nogal „gesteld op de in deze kring gedragen ambtskleding, bestaande uit steek, korte broek met zwarte kousen: de kledij van de deftige burgerij uit de vorige eeuw ... Het gróóste bezwaar is echter de psalmberijming van 1773 die in de Kruiskerken ... wordt gezongen". De Ledeboueriaanse gemeenten zongen de psalmen van Datheen. Van Ds. G. H. Kersten is de suggestie afkomstig om iedere gemeente vrij te laten in de keus van de berijming. Aldus werd besloten. M. Golverdingen schrijft verder in zijn G. H. Kersten, Facetten van zijn leven en werk. Bond v. jeugdver. der Geref. Gemeenten, Amersfoort 1971, blz. 35 v.: „Tenslotte verdient onze aandacht het uitgangspunt van ons voorgeslacht, dat men in middelmatige dingen verdraagzaam behoort te zijn. Zaken als psalmberijming en ambtskleding mogen niet worden gehanteerd om kerkelijke gescheurdheid te rechtvaardigen of te laten voortbestaan". De synode der Afscheiden kerken had reeds in 1840 een besluit van gelijke strekking genomen, Verslag v. d. Synode, 's-Gravenhage 1841, blz. 42v.

30

de realisering van het koningschap van Christus in en over Zijn kerk, doch zij heeft goed verstaan dat die Koning geen tiran of despoot is maar Herder, zoals Hij zelf getuigde: *Ik ben de goede Herder*, Joh. 10 : 11, 14. Als Herder stelde Hij zelfs Zijn leven voor de schapen, Joh. 10 : 11, *die Hij als Zijn kudde leidt en bewaart*, Joh. 10 : 3 v.v. De ambtsdragers der gemeente zijn niet anders dan Zijn dienaren, d.w.z. het zijn onderherders, Ef. 4 : 11, aan wie Hij Zijn bevelen geeft, zoals Hij bijv. tot Petrus sprak: *Weid Mijn schapen, hoed Mijn lammeren*, Joh. 21 : 15 v.v. Zijn apostelen

hebben niet anders gesproken. Paulus vermaant de ouderlingen van Eféze: *Ziet dan toe op uzelf en op de gehele kudde, waarover de Heilige Geest u tot opzieners gesteld heeft, om de gemeente Gods te weiden*, Hand. 20 : 28. En de brieven van deze apostel aan Timotheüs en Titus, waarin vele regels voor het kerkelijke leven worden gegeven, worden terecht de herderlijke, de pastorale, brieven genoemd. En Petrus die de opdracht van de Opperherder ontving om de schapen en lammeren te weiden, vermaant de ambtsdragers, naar de vertaling van S. Greijdanus: *De ouderlingen dan onder U vermaan ik, die een mede-ouderling en een getuige van het lijden van Christus ben, en ook een deelgenoot van de heerlijkheid, die geopenbaard zal worden: weidt de kudde Gods onder u, niet door dwang genoodzaakt het opzicht uitoefenende, maar gewillig naar God, en ook niet om vuil gewin, maar uit ziele drang, en ook niet als overheersende het erfdeel, maar als voorbeelden der kudde uitkomende. En wanneer de Opperherder geopenbaard zal zijn, zult gij de onverwelkelijke krans verkrijgen*, 1 Petr. 5 : 1-4". H. F. Kohlbrugge tekent bij deze tekst o.m. aan: Wanneer hij (de overste Herder, H.) herders aanstelt die onder Zijne bevelen de schapen weiden, zoo is het hem om het welzijn der schapen te doen. Had hij geene schapen, hij had geene herders. De herders zijn er om der schapen wil, Hij heet overste Herder: Zijne magt en heerlijkheid staat in Zijne schapen, daarvan zijn de overige herders slechts dienaren 80.

Er zou veel meer Schriftbewijs aan te voeren zijn, maar wij laten het hierbij. Het moge genoeg zijn om aan te geven dat de regering der kerk een herderlijke, een pastorale taak is, en diensvolgens moet de regeling van de kerkelijke zaken, of wil men, moet de kerkorde een pastoraal

79. S. Greijdanus, De eerste brief van Petrus (Korte Verklaring), Kampen 1931, blz. 80.

80. H. F. Kohlbrugge, Het ambt des presbyters. (Ouderlingen, opzieners: bischoppen). Uitéengezet naar aanleiding van I Petrus 5, vs. 1-4. Tevens met Macht- neming en toepassing der overige Schriften, inzonderheid der brieven van Paulus aan Titus en Timothéüs. In vijf afdeelingen. Naar het Hoogduitsch, Amsterdam 1857, blz. 74. Dit, naar ik meen, weinig bekende geschrift van Kohlbrugge is een principiële en praktische verhandeling over de ambten van predikant en ouderling. Hoewel meer dan een eeuw geleden geschreven is het nog zeer actueel! Verg. Hierarchie oder Volkssouveränität. Zum Problem der Autorität in der Kirche, S. 22. (Das theol. Interview 13). Düsseldorf 1970.

31

karakter dragen. Niet genoeg kan hierop de nadruk worden gelegd. Dat de synode van Emden het verstaan heeft blijkt voornamelijk uit twee dingen. In de eerste plaats is daar het feit dat de kerkorde niet aan zichzelf maar aan Gods Woord het hoogste gezag toekent, en dat Woord is immers de weide voor de kudde des Heeren 81. En in de tweede plaats zijn daar de bepalingen omtrent de kerkelijke tucht. Deze staan, in tegenstelling tot wat velen dikwijls denken, geheel in het kader van de pastorale, dat is geestelijke zorg. Een en ander kan gemakkelijk uit de kerkorde van Emden worden aangetoond, maar wij moeten het thans hierbij laten.

10. Dat de kerken die samen deze kerkorde hebben vastgesteld, haar nu ook moeten onderhouden is eigenlijk een vanzelfsprekende zaak. Toch wordt deze onderhouding nog nadrukkelijk door de synode voorgeschreven in artikel 53: *alle kerken zullen arbeiden deze (artikelen) te onderhouden, totdat in een synodale vergadering anders besloten wordt* 82. De kerken wekken elkander op dit te doen niet uit een zeker wetticisme maar geheel overeenkomstig de vermaning der Schrift om op elkander acht te geven tot opscherping der liefde en der goede werken, Hebr. 10 : 24, en om alle

dingen fatsoenlijk en ordelijk te doen plaats vinden, 1 Cor. 14 : 40. Dit wordt tot de individuele gelovigen of tot een plaatselijke kerk gezegd, maar het behoeft geen betoog dat dit ongetwijfeld ook op de met elkander samen levende kerken van toepassing is.

Nu staat de vermaning aan de kerken om de kerkorde te onderhouden in een bepaalde context. Er wordt namelijk in het laatste artikel gesproken over wijzigingen in de kerkorde, indien het nut der kerken vereist dat er veranderingen in aangebracht worden. Het is mogelijk dat bijv. één van de kerken overtuigd is, dat het nut der kerken medebrengt dat een of meer artikelen veranderd moeten worden of dat aanvullingen noodzakelijk zijn. Welnu, zeggen de gezamenlijke kerken in Emden, dan mag zulk een kerk dat nimmer op eigen houtje doen. Dat is niet fatsoenlijk en ordelijk, 1 Cor. 14 : 40. Zolang de kerkorde niet veranderd is, dient zij zich aan deze te houden, maar zij heeft het recht, ja, de plicht de andere kerken te verzoeken de door haar nodig geoordeelde wijziging of aanvulling in gemeenschappelijk overleg en met „gemeen accoord" aan te brengen. Alleen alle kerken samen in generale synode bijeen hebben de bevoegdheid de aan allen toebehorende kerkorde te wijzigen 83.

81. Formulier om te bevestigen de dienaren des Woords.

82. Kerkelijk Handboekje, blz. 53.

83. Van belang is het hierbij te letten op de onderscheiding door Voetius gemaakt. Hij verdeelt de bepalingen van de kerkorde in a. substantialia, universalia of generalia, en b. circumstantialia, accidentalia, particularia, mutabilia, peristatica of ambulativa, zie o.a. Pol. Eccl. Tom. 1, p 257s.; IV, p. 137. De substantia lia zijn bepalingen, die uit Gods Woord genomen zijn of daaruit afgeleid zijn en dus niet de

32

Emden gaat dus de door haar opgestelde kerkelijke regeling niet canoniseren, niet heilig en daarom onaantastbaar, of voor een onveranderlijke wet van Meden en Perzen verklaren; zij geeft haar geen onfeilbaar gezag; integendeel, zij erkent volmondig dat het waarachtig welzijn der kerken verandering noodzakelijk kan maken, een verandering echter die alleen door alle kerken samen mag aangebracht worden. Hier keren de kerken zich welbewust tegen een eigenmachtig, independentistisch optreden van plaatselijke kerken die haar zelfstandigheid óver-accentueren, of anders gezegd, die door onwetendheid of eigenzinnigheid of waar dan ook door de roeping om elkander in ootmoed en liefde te dienen niet verstaan⁸⁴. De kerken worden vermaand deze eigenwillige maar heilloze weg, die sommigen misschien zouden willen inslaan, niet te bewandelen, omdat anders de eenheid gebroken en het kerkverband gescheurd zou worden. De synode van Einden gaat niet zo ver dat zij ondertekening van de kerkorde vraagt zoals bij de confessie, gelijk latere synoden wel hebben gedaan⁸⁵, nog minder eist zij het afleggen van een eed dat men de kerkorde zal onderhouden, zoals de synode van de Franse kerken voorschreef in 1620, ⁸⁶, maar zij wekt in broederlijke eensgezindheid op om zich in te spannen naar de kerkorde te leven ⁸⁷. Dit is het bewijzen van goede trouw aan elkander, en dat is toch wel het minste dat men van een gemeente van Christus en haar ambtsdragers mag verwachten. Aan individualisme geeft

Heilige Schrift overeenstemmen. Daarom is de onderhouding van deze bepalingen te allen tijde verplicht. Als zodanig verbinden zij het geweten, niet op de formele grond dat zij in de kerkorde staan maar omdat zij met Gods Woord in overeenstemming zijn; zij zijn dan ook niet slechts in de kerkorde opgenomen maar staan allereerst zelfs in de confessie en catechismus der kerken alsmede in de Liturgische formulieren. Tot de

substantialia behoren de bepalingen omtrent de ambten, de presbyteriale kerkregering, de verkiezing en beroeping, de sacramenten, de tucht en de ban. Het spreekt vanzelf dat deze bepalingen niet gewijzigd mogen worden, tenzij het een betere en duidelijker formulering betreft. Ook ten tijde van Emden sprak men reeds van substantiële stukken, zie de brief van Hermannus Moded aan al de Nederlandse gemeenten in Engeland namens de synode van Emden, gedateerd 14 okt. 1571, in J. H. Hessels, Archivum III, p. 151; zie ook Acta des Suyd hollantschen synodi 1619, J. Reitsma en S. D. v. Veen, Acta der pror. en part. synoden III, Groningen 1894, blz. 395v. Voorts zie men M. Bouwman, Voetius en het gezag der synoden, Amsterdam 1937, blz. 256 v.v.

84. J. Plomp, a.w., in *De Synode van Emden 1571—/971*, Kampen 1971, blz. 90.

85. *De synode van Dordrecht, 1574, bepaalde dat predikanten, ouderlingen en diakenen de kerkorde moesten ondertekenen, Kerkelijk Handboekje, blz. 66, 70. Ook volgende synoden deden dit. De Zeeuwse synode van Veere, 1610, ontwierp een formulier voor ondertekening, waarbij de predikanten zich verplichtten de kerkerde na te komen op straffe van censuur, J. Reitsma en S. D. van Veen, a.w., V, Groningen 1896, blz. 106v. Dit is slechts één voorbeeld uit vele.*

86. *Voor het afleggen van een eed op de kerkorde zie men vooral ook M. Bouwman. a.w., blz. 258v.*

87. *Verg. de bovengenoemde brief van Moded aan de Nederlandse gemeenten in Engeland, J. H. Hessels, Archivum III, p. 150-152.*

33

de Emdener synode geen speelruimte, en daarvoor mogen wij dankbaar zijn. want individualisme in de kerkregering tast de souvereiniteit van de Koning der kerk aan, is niets anders dan menselijke heerschappij, hetzij van één persoon die zijn wil weet door te zetten, door welk middel dan ook, hetzij van een kleinere of grotere groep, waardoor onvermijdelijk het verderf van de kerk bewerkt wordt".

Dat men zich in de praktijk van het gecompliceerde en altijd veranderende leven niet altijd aan elke bepaling kon houden, was voor onze gereformeerde vaders wel duidelijk zoals door G. Voetius later breedvoerig is uiteengezet 89. Er konden zich gevallen voordoen waarin een letterlijke en stipte naleving van de een of andere bepaling moeilijk kon geschieden zonder de vrede en de waarachtige welstand der plaatselijke kerk essentieel aan te tasten. In dergelijke omstandigheden was men soepel ten aanzien van die bepalingen die niet direct op Schrift en belijdenis zijn gegrond. Maar betrof het een duidelijk voorschrift van de Koning der kerk dan diende men zich daaraan te houden welke de gevolgen ook mochten zijn. Grote voorzichtigheid was daarbij natuurlijk wel geboden, geheel overeenkomstig het woord van Christus over *duivenoprechtheid en slangenvoorzichtigheid*, Matth. 10 : 16. Emden geeft daarvan in de Acta particularia een voorbeeld. Wij lezen daarin:

"De broeders van Keulen en van Aken hebben gevraagd: of men een goddeloos leven leidende mens, dewelke dreigt de kerk te verderven, in de ban zal doen, nadat er vele vermaningen tevergeefs geschied zijn.

Is geantwoord: dat degenen, die anderszins naar Gods Woord in de ban zouden gedaan worden, die (of zij schoon der kerke verderf dreigt) zal men in de ban doen; maar van de tijd der vermaning, die men in het openbaar doen zoude, en de ban, wordt in der konsistorie diskretie toegelaten. Men mag de tijd der vermaning en de ban vertrekken uitstellen, verschuiven, H.), also nochtans dat men op het behoud der kerk acht hebbe, en dat de behoorlijke ban niet verzuimd worde".

De goede regel door Emden gesteld, dat namelijk veranderingen in de kerkorde,

indien ze noodzakelijk zijn, alleen door alle kerken samen mogen aangebracht worden, is door de latere synoden gevolgd". Talrijke

88. Op dit gebied heeft bijv. in onze eeuw ds G. H. Kersten in de kringen van de Gereformeerde Gemeenten zegenrijk werk gedaan. Hij overwon daar het independentisme, zie M. Golverdingen. a.w., blz. 44, 49 v.v., 58 noot 28.

89. G. Voetius, Pol. Eccl. 1, 272 s.s., 293 s.; IV, 217, 223. M. Bouwman vat wat Voetius zegt samen in a.w., blz. 262-266. Verg. ook F. L. Rutgers, De geldigheid van de oude Kerkenordering der Ned. Geref. Kerken, Amsterdam 1890, blz. 43.

90. Kerkelijk Handboekje, blz. 58.

91. Door de tegenwerking van de overheid kon er tijdens de Republiek na 1618/19 geen generale synode meer worden gehouden. In 1816 werd op onwettige wijze door Koning Willem I een on-Schriftuurlijke en ongereformeerde kerkorde ingevoerd. die de naam kerkorde niet verdiende en ook niet droeg, nl. het Algemeen

34

wijzigingen en verbeteringen, soms ook verslechteringen, zijn er gekomen, maar het valt buiten ons bestek hierop in te gaan zoals het ook buiten onze bedoeling ligt om in te gaan op de problematiek van onze tijd nu het ambt en de structuren der kerk en wat dies meer zij volop in discussie zijn.

Wij zijn uiteraard verre van volledig geweest en hebben bovendien niets nieuws gebracht doch spreken de hoop uit dat het vorenstaande dienstig moge zijn om ernstig studie te maken van de beginselen van het gereformeerde kerkrecht. Wij besluiten niet de opmerking dat de kerken nooit het leven van Gods gemeente in de dodelijke omklemming van een formalistisch-juridische kerkorde mogen brengen. De ordening van het kerkelijke leven dient soepel te zijn met zo weinig mogelijk bepalingen, dit laatste ook met het oog op het gevaar van een kerkelijke bureaucratie 92. Alleen dienen de kerken daarbij wel altoos ernstig te bedenken dat de beginselen van de kerkregering in Gods Woord en op grond daarvan in de confessie gegeven nimmer prijsgegeven mogen worden, want alles moet onderhouden worden in de gehoorzaamheid Gods".

Zo alleen zullen het lichaam der kerk en de ware religie onderhouden worden en zo zal de ware leer haar loop hebben, Ned. Geloofsbelijdenis, art. 32, 30.

Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden. De Afscheiding van 1834 keerde terug tot de kerkorde van 1618/19. Wij moeten de geschiedenis van de kerkorde in de kerken der Afscheiding hier laten rusten, hoe interessant zij ook moge zijn. In zijn Verklaring van de Kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen 1971, wijdt dr. D. Nauta in de Algemene Inleiding een hoofdstuk aan De kerkorde van Dordrecht in de kerken van Afscheiding en Doleantie (blz. 23-35).

92 Max Geiger wees in navolging van Erik Wolf op de gevaren van juridificering, bureaucratisering en technisering van de kerkregering en stelt dan de vragen: Soll auch bei uns die Organisation zum Selbstzweck werden? Soll auch bei uns die Ordnung als Sicherung bestehender kirchlicher Institutionen verstanden und angewendet werden?, Wesen und Aufgabe kirchlicher Ordnung (Theol. Studien Heft 42), Zürich 1954, S. 36. Ook de kerken in ons land mogen wel bedacht zijn op allerlei gevaren die in dit opzicht het kerkelijk leven bedreigen.

93 J. Hovius, Het verband tussen onze Belijdenis en onze Kerkorde, Sneek (1962), blz. 25.